

XVI–XVIII a. religiniai paminklai LDK: dokumentų liudijimai, paminklų funkcijos ir paplitimas

Gabija Surdokaitė-Vitienė

Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Saltoniškių g. 58, LT-08105, Vilnius

El. paštas: gabisu@yahoo.com

Straipsnyje apžvelgiama istoriniuose XVI–XVIII a. LDK bažnyčių, pasaulietinių institucijų dokumentuose ir kelių aprašymuose minimų religinių paminklų funkcijos, paplitimas, nagrinėjamos statymo intencijos, įsigalėjusios tradicijos ir jų tąsa vėlesniu laiku.

RAKTAŽODŽIAI: kryždirbystė, kapinių kryžiai, šventorių kryžiai, sodybų kryžiai, pakelės kryžiai, atminimo kryžiai, maro kryžiai, misijų kryžiai, riboženklis, koplytėlė, stogastulpis, Baro konfederacija

Kryžiai, kaip sakralinės vietos žymuo, nuo ankstyvųjų viduramžių statomi visoje katalikiškoje Europoje, Pietų Amerikoje ir kituose žemynuose. Istorikas Williamas Woodas Seymouras teigia, kad jau nuo viduramžių laikų kryžiai buvo ne tik bažnyčiose, bet statomi ir lauke. Jis išskiria memorialinius (atminti tam tikrus įvykius), pamokslų (pvz., Anglijoje statomi dar prieš pastatant bažnyčią, prie jų buvo sakomi pamokslai), žemės ribų (atsiradę dar VI a. ir žymėję sukrėščionintas teritorijas), kapinių, pakelės, gatvių ir raudų kryžius. Raudų kryžiai buvo statomi gildijų ir bendruomenių bendrai maldai ar privačių asmenų. Pakelės kryžius Seymouras kildina iš pagonybės laikų, kai romėnai statydavo statulas dažniausiai ten, kur susikryžiuoja trys keliai, vėliau jos buvo pakeistos mediniais ar akmeniniais kryžiais, įspėjančiais pakeivį¹. Kaip matysime vėliau, dauguma kryžių funkcijų įsitvirtino ir išplito vėlyvaisiais viduramžiais, tačiau XVI a. II pusės – XVII a. I pusės Bažnyčios reformos vykdytojai ir kontrreformacija kryžių funkcijas išplėtojo ir iš įvairių medžiagų pastatytus kryžius padarė neatsiejama katalikiškojo krašto dalimi. Anglikonas Conyersas Middletonas (1683–1750), 1723 m. keliaudamas į Romą, pastebėjo, kad katalikai, be atvaizdų ir altorių, dar turi ir prie kelių pastatytų didelių medinių kryžių². Kitas anglikonas Archibaldas Campbellas 1759 m. rašė, kad katalikai kryžius stato gatvėse, vieškeluose, ant kalvų, kalnuose ir net negyvenamose vietovėse³.

XVI–XVIII a. kryžiai statyti ne tik Lietuvoje, bet ir Italijoje, Ispanijoje, Vokietijoje, Austrijoje, Čekijoje, Lenkijoje ir kitose šalyse. Kryžius yra pamaldumo atperkamajai Kristaus kančiai išraiška. Jis suvokiamas kaip atvaizdas, toks pat kaip paveikslas ar skulptūra bažnyčioje. Daugumos Europos vyskupijų sinodų, vykusių

1 Seymour 1898: 275–331; Trimonienė 2010: 37.

2 Middleton 1752. 1: 96.

3 Campbell 1759. 1: 315.

XVII–XVIII a., nutarimuose nurodymai dėl pakelių, vieškelių kryžių rašomi skyriuose, kuriuose išdėstomos pozicijos dėl šventųjų atvaizdų. Tačiau daugelio šių šalių XVIII a. pab. – XIX a. istoriniai įvykiai ir pasaulietinės valdžios nutarimai lėmė, kad kryžių Europos šalyse labai sumažėjo.

Kalbant apie LDK reikia pažymėti, kad gausius Žemaitijos pakelių kryžius aprašo prancūzų keliautojas Aubrey de la Motraye (1674–1743)⁴, o po šimtmečio, 1832 m., užsienio skaitytojams Michailas Pietkiewiczius paminėjo visoje Lietuvoje dažnai sutinkamus pakelių ir kaimų kryžius⁵. Šiame straipsnyje trumpai apžvelgsime ir ankstesnius laikus, kaip kryžiai paplito Lietuvos kraštovaizdyje ir kaip susiklostė tokia situacija, kad jau XIX a. I pusėje Lietuva buvo pavadinta kryžių šalimi. Liudvikas Adomas Jucevičius kryžių gausą apibūdino kaip išskirtinį lietuvių tautos, pirmiausia žemaičių, tikėjimo ir pamaldumo ženklą⁶.

1387 m. apsikrikštijusi Lietuva, o 1417 m. ir Žemaitija įsijungė į šią krikščionišką kryžių statymo tradiciją. „Kryžius Lietuvoje imta statyti iš karto po krikšto ir tuo, be kita ko, siekta kryžiuočiams parodyti, kad jie siaubia krikščionišką šalį ir žudo neofitus.“⁷ 1412–1413 m. lietuviai skundėsi, kad kryžiuočiai „mūsų Išganytojo ženklą, jo kančios atminimui pastatytą įvairiose vietose prie kelių ir vieškelių, liepė savo tarnams nuversti, nukirsti ir sukapti į mažesnes dalis“⁸. Tačiau, be vos kelių užuominų, praktiškai nieko nežinome apie ankstyvųjų kryžių statymą tiek Žemaitijoje, tiek Lietuvoje. Nežinome tiksliai, kada jie pradėti statyti, kas juos statė, kokiomis intencijomis. Šio straipsnio tikslas – pasitelkiant išlikusius rašytinius ir ikonografinius istorinius dokumentus apžvelgti kryžių statymą XVI–XVIII a. LDK bažnytinėse, viešose ir privačiose erdvėse, išskirti pagrindines kryžių funkcijas. Rašant straipsnį naudotasi ne tik įvairių autorių publikacijomis, bet ir publikuotais bei rankraštiniais dokumentais. Iš publikuotų dokumentų paminėtini *Lietuvos Metrika*, miestų ir dvarų teismų (Kauno, Žagarės, Biržų) knygos, XVII–XVIII a. bažnyčių vizitacijų aktai, įvairių vyskupijų sinodų nutarimai ir svetimšalių kelionių aprašymai. Publikacijoje cituoti kryžių paminėjimai ar platesni aprašymai iš rankraštinų dokumentų, saugomų Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, Lietuvos valstybės istorijos, Kauno arkivyskupijos ir kituose archyvuose, rasti tyrinėjant XVII–XVIII a. LDK bažnyčių dailę, todėl šiame darbe panaudoti dokumentai iš esmės tėra tik įvairių metų bažnyčių inventoriai ir vizitacijų aktai. Ankstesnio laiko (XIV–XV a.) istoriniai šaltiniai yra pernelyg fragmentiški, išlikę paminėjimai neleidžia konstruoti visumos ir daryti bendresnių išvadų.

4 Motraye 1732: 195–197. Už šią nuorodą dėkoju dr. Liudui Jovaišai.

5 Pietkiewicz 1832: XIX.

6 Jucewicz 1839: 183; Jucewicz 1842: 7–8; Jucewicz 1846: 179.

7 Baronas 2010: 154.

8 Vilniaus aktas: „Nec non signum Crucis Salvatoris nostri, in memoriam passionis eius penes vias et publica itinera in locis diversis positum, deponi, scindi et ad partes minutas per suos sathelitas secari [Crucigeri] iusserunt.“ *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum* 1892. 2: 154.

Rašytiniuose šaltiniuose „kryžiumi“ įvardijami visi bet kokios formos ir iš bet kurių medžiagų pastatyti mažosios architektūros ar memorialiniai paminklai, kuriuos šiandieninis žmogus suvokia kaip kryžius, koplytėles, koplytstulpius ir stogastulpius, juose tiesioginės kryžiaus formos nerasime. Religinį memorialinių paminklų formų tipologizacija prasidėjo tik XX a. I pusėje. Net ir XIX a. oficialiuose caro administracijos dokumentuose, tyrinėtojų publikacijose visi religiniai mažosios architektūros paminklai buvo įvardijami kaip kryžiai. Atsižvelgiant į istoriniuose dokumentuose vartojamus terminus, šiame straipsnyje daugiausia bus naudojamas „kryžiaus“ terminas, nes specifinė šaltinių kalba ne visada leidžia nustatyti, koks statinys ar religinis paminklas turimas omenyje. Tik cituojant platesnius „kryžių“ aprašymus ar nurodant išlikusius mažosios architektūros pavyzdžius bus konkrečiai nurodomas paminklo tipas. Dokumentuose taip pat labai retai įvardijamas kryžių medžiagiškumas ir spalva, todėl šiame straipsnyje šie aspektai nebus nurodomi, išskyrus tuos atvejus, kai paminėta dokumente ar yra išlikęs pats paminklas.

Šventorių kryžiai

Šventorių kryžiai Europoje paplito vėlyvaisiais viduramžiais. Pavyzdžiui, Anglijoje 1229 m. Williamo Bleyso konstitucija nurodė, kad kiekvienas bažnyčios šventorius privalo turėti po kryžių, prie kurio Verbų sekmadienį turi vykti procesija⁹.

Vienas ankstyviausių bažnyčios kryžių išlikęs Kamojuose (dab. Baltarusija). Šis kryžius dabar stovi už šventoriaus tvoros. Jis datuojamas XV–XVI amžiumi. Akmeninis kryžius iškaltas iš vientiso granito, o kryžmų sankirtoje yra trikampė niša Nukryžiuotojo figūrai¹⁰. Kryžiuje yra dabar nebeįskaitomas lotyniškas įrašas.

Tokių išlikusių šventorių kryžių per visą buvusios LDK teritoriją surastume vos porą pavyzdžių, tačiau istoriniuose šaltiniuose paminėjimų turime daugiau, nors XVII–XVIII a. bažnytiniai šaltiniai yra negausūs, o ir išlikę dokumentai apie kryžių egzistavimą byloja gana fragmentiškai.

XVII a. retos bažnyčios vizitacijos aktuose įvardijamas šventoriaus kryžius. Vilniaus vyskupijos 1633 m. vizitacijos aktuose šventoriaus kryžiai minimi prie Lyskovo ir Derevnios bažnyčių¹¹. 1653–1654 m. šios vyskupijos vizitacijos aktuose kryžiai minimi Slucko, Lebedžių, Dubrovos, Lahoiscko, Borisovo, Mogiliavo, Starosielų bažnyčių šventoriuose. Dažniausiai šie kryžiai buvo su drožėjo darbo Nukryžiuotojo skulptūromis¹².

Išlikusiuose XVII a. I pusės Žemaičių vyskupijos bažnyčių vizitacijų fragmentuose tokie kryžiai nepaminėti¹³. Jau vėliau, XVII a. II pusėje, tokie šventorių kryžiai

⁹ Seymour 1898: 345.

¹⁰ *Vadovas* 2012: 270.

¹¹ *VUB RS*. F. 57. B. 53–40. L. 27, 145.

¹² *VUB RS*. F. 57. B. 53–42. L. 265, 555, 563, 612, 622, 705, 720.

¹³ *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1611–1651 m.)* 2011.

minimi dažniau. Pavyzdžiui, 1676 m. Rietavo ir Vainuto bažnyčių vizitacijos metu užfiksuota, kad šventoriuje stovėjo kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra¹⁴. Tuo metu Gargždų bažnyčios šventoriuje stovėjo du kryžiai, kuriuos pastatė kareiviai, Baisogaloje kryžių ant postamento buvo pastatydinės Baisogalos vaitas¹⁵. 1676 m. Nemakščių bažnyčios šventoriaus kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra buvo dengtas stogeliu ir dažytas, o 1677 m. Grinkiškio bažnyčios šventoriuje stovėjo aptvertas kryžius su Nukryžiuotojo skulptūromis iš abiejų pusių¹⁶.

1700 m. minimas dailaus darbo kryžius Sedos¹⁷, 1705 m. – Gargždų ir Kvėdarnos¹⁸, o 1715 m. – Luokės ir Tirkšlių bažnyčių šventoriuose¹⁹. 1732 m. medinis kryžius minimas Pasvalio²⁰, 1739 ir 1748 m. – Kvėdarnos, 1739 ir 1758 m. – Šiluvos²¹, 1739 m. – Švėkšnos, Palangos, Laukžemės²², 1755 m. – Biržų²³ bažnyčių šventoriuose. XVII–XVIII a. įvairių bažnyčių dokumentuose randame vos vieną kitą pastebėjimą, kad šventorių kryžiai būdavo neprižiūrimi. Antai 1739 ir 1758 m. Šiluvos bažnyčios inventoriuose paminėta, kad šventoriaus centre stovi apgriuvęs kryžius²⁴.

Bažnyčių šventoriuose stovėję kryžiai – tai dažniausiai šventoriaus šventinimo paminklai. Kartais dokumentuose minima, kad juose būta ir daugiau religinių paminklų. Pavyzdžiui, 1715 m. Kantaučių bažnyčios šventoriuje stovėjo keturi kryžiai²⁵. Prie jų, tikėtina, vykdavo procesijos. 1773 m. Švėkšnos bažnyčios šventoriuje stovėjo du kryžiai²⁶, o 1774 m. Palėvenės bažnyčios šventoriaus du kryžiai buvo aptverti dažytų statinių tvorelėmis²⁷. 1783 m. Tauragnų bažnyčios šventoriuje stovėjo senas kryžius, dengtas stogeliu ir su Nukryžiuotojo skulptūra, o antrasis religinis paminklas tikriausiai buvo naujai pastatyta koplytėlė su Jėzaus prie stulpo skulptūra²⁸. 1789 m.

14 *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai* 2011: 82, 115.

15 Ten pat: 156, 666.

16 Ten pat: 254, 681.

17 1700 m. Sedos bažnyčios inventorius. *VUB RS. F. 1–F. 38. L. 177.*

18 1705 m. Gargždų bažnyčios vizitacijos aktas. *KAKA. B. 140. L. 15v*; 1705 m. Kvėdarnos bažnyčios vizitacijos aktas. *KAKA. B. 140. L. 58.*

19 1715 m. Luokės ir Tirkšlių bažnyčių vizitacijų aktai. *VUB RS. F. 1–F. 38. L. 26, 44.*

20 1732 m. Pasvalio bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 12. L. 12v.*

21 1739 m. Šiluvos bažnyčios turto sąrašas. *ŠBA. Lapai nenumeruoti*; 1758 m. Šiluvos bažnyčios turto sąrašas. *ŠBA. Lapai nenumeruoti.*

22 1739 m. Švėkšnos bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 465. L. 9v*; 1739 m. Palangos ir Laukžemės bažnyčių vizitacijų aktai. *LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 402. L. 17, 18v.*

23 Biržuose stovėjo naujai pastatytas kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra (1755 m. Biržų bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA. F. 696. Ap. 2. B. 12. L. 82).*

24 1739 m. Šiluvos bažnyčios turto sąrašas. *ŠBA. L. nenumeruoti*; 1758 m. Šiluvos bažnyčios turto sąrašas. *ŠBA. Lapai nenumeruoti.*

25 1715 m. Kantaučių bažnyčios vizitacijos aktas. *VUB RS. F. 1–F. 38. L. 44.*

26 1773 m. Švėkšnos bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 456. L. 206.*

27 1774 m. Palėvenės bažnyčios ir vienuolyno vizitacijos aktas. *LVIA. F. 1671. Ap. 4. B. 2. L. 17v.*

28 „Cmentarz wszystkich około kościoła oparkaniony dobrze y zewsząd zamykany, na którym są dwa krzyże, ieden stary z Figurą Crucifixi pod daszkiem, Drugi nowy z obrębem y Balasami czerwono malowany pod daszkiem gdzie figura Pana Jezusa przy słupie”. *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m.* 2008: 176.

Medingėnų šventoriuje stovėjo du kryžiai²⁹. 1792 m. šalia Tauragės bažnyčios – trys kryžiai: karavykas, antras – su Nukryžiuotojo figūra ir trečias senas³⁰, o 1779 m. Tryškių bažnyčios šventoriuje minimas aštuonis įvairius kryžius tikriausiai reikėtų traktuoti ir kaip antkapinius paminklus³¹.

XVII–XVIII a. kryžiai būdavo dažomi įvairiomis spalvomis. 1677 m. Tryškių bažnyčios šventoriuje netoli šventovės pastato stovėjo naujai pastatytas kryžius, dažytas įvairiomis spalvomis³². 1766 m. Videniškių bažnyčios vizitacijos akte minimas įvairiomis spalvomis dažytas šventoriaus kryžius³³. Raudonai dažytas kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra 1782 m. minimas Prienuose³⁴. Tradicija dažyti kryžius tęsiama ir XIX amžiuje. Pavyzdžiui, 1802 m. Jonučių koplyčios vizitacijoje randame tokį kryžiaus aprašymą: kapinėse naujai pastatytas ažuolinis staliaus darbo kryžius, nudažytas raudonai, o kraštai žydrai. Viršuje stogelis, po kuriuo „Kristaus kančia“³⁵.

Iš skurdžių paminėjimų dokumentuose kartais galime daryti prielaidą, jog bažnyčių šventoriuose būdavo statomi ne tik lotyniškos formos kryžiai, bet ir stogastulpiai ar koplytstulpiai. Dokumentuose kartais minimi kryžiai uždengti stogeliais. Pavyzdžiui, po naujai uždengtu stogeliu 1742 m. Simno bažnyčios inventoriuje minimas šventoriaus medinis kryžius su Nukryžiuotojo figūra³⁶. Panašus raudonai dažytas kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra ir su stogeliu 1782 m. minimas Prienuose³⁷. Kryžiai su stogeliais aptinkami 1783 m. Adutiškio³⁸ ir 1788 m. Krakių bažnyčių vizitacijų aktuose³⁹. Vis dėlto neturint ikonografinių dokumentų negalime konkrečiai pasakyti, kokio tipo mažosios architektūros paminklo būta.

Skaitydami vieną kitą platesnį aprašymą, galime pabandyti įsivaizduoti, kaip tuo metu atrodė kryžiai. 1703 m. Alytaus parapiinės Šv. Jono Krikštytojo ir Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų inventoriuje plačiai aprašomas „kryžius“, kurį sudarė ratu išdėstyti aštuoni stulpai, apkalti lentomis. Jis buvo dažytas raudonai⁴⁰. Statinio viduje – didelis kryžius su Nukryžiuotojo skulptūra, o po kryžiumi stovėjo iš vienos pusės Švč. Mergelės Marijos, iš kitos – šv. Jono skulptūros. Išdrožta šv. Marijos Magdalenos figūra vaizdavo šventąją, apsikabinusią kryžių. Virš kryžiaus buvo

29 1789 m. Medingėnų bažnyčios inventorius. *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 394. L. 14.

30 1792 m. Tauragės bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 467. L. 20.

31 1779 m. Tryškių bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 472. L. 22v.

32 *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai* 2011: 539.

33 1766 m. Videniškių bažnyčios ir vienuolyno vizitacijos aktas. *LVIA*. F. 694. Ap. 1. B. 3381. L. 115.

34 1782 m. Prienų bažnyčios vizitacija. *LVIA*. F. 294. Ap. 1. B. 3491. L. 114v–115.

35 1802 m. Jonučių koplyčios vizitacijos aktas. *Ar. Em.* I. 112. L. 89.

36 1742 m. Simno bažnyčios inventorius. *SBA*. Lapai nenumėruoti.

37 1782 m. Prienų bažnyčios vizitacija. *LVIA*. F. 294. Ap. 1. B. 3491. L. 114v–115.

38 *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m.* 2008: 64.

39 1788 m. Krakių bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 369. L. 351.

40 Ankstesniuose 1668 ir 1674 m. Alytaus parapiinės bažnyčios inventoriuose jokie šventoriaus kryžiai neminimi (žr. *VUB RS*. F. 57. B. B–893; B. B–894).

įtaisytas fundatoriaus giminės herbas su Jaučio galva (*Bawoła Głowa*)⁴¹. Šalia šios kompozicijos dar stovėjo Jėzaus prie stulpo, o už grotų – sėdinčio ir kenčiančio Lozorius figūra⁴².

Lozorius figūros paskirtis šioje kompozicijoje nėra aiški. Galbūt kryžių aprašęs asmuo omenyje turėjo Jėzaus palyginimo iš Luko evangelijos elgetą Lozorių, sėdintį prie turtuolio namų ir negaunantį išmaldos (Lk 16, 19–31). 1745 m. bažnyčios inventoriuje minimos trys šio „kryžiaus“ skulptūros: šv. Joachimas, šv. Ona ir Lozorius. Nekelia abejonų, kad pastarajame kryžiaus aprašyme šv. Joachimas ir šv. Ona supainioti su įprastai abipus kryžiaus stovinčiomis Švč. Mergelės Marijos ir šv. Jono figūromis, tačiau viena figūra – Lozorius įvardijama taip pat. 1745 m. dokumente Lozorius įvardytas šventuoju, todėl galima prielaida, kad čia vaizduojamas Jėzaus – iš numirusiųjų prikeltas Lozorius iš Betanijos kaimo, Marijos ir Mortos brolis (žr. Jn 11, 1–44). Šis evangelinis personažas kai kuriose katalikiškose šalyse buvo gerbiamas kaip šventasis. Lozorius prikėlimas iš numirusiųjų priartino Kristaus kančią (žr. Jn 12, 10–11). Tai tarsi įžanga į besiartinančią Jėzaus kančią, mirtį ir prisikėlimą⁴³. Tokiu būdu visa sudėtinga šio Alytaus religinio paminklo ikonografinė programa įvaizdino Kristaus kančių istoriją.

Toks platus šventoriaus kryžiaus aprašymas leidžia teigti, kad Lietuvoje buvo statomi panašūs kryžiai kaip Bretanėje (Prancūzija), kur yra išlikusių XV–XVI a. sudėtingos kompozicijos bendruomeninių paminklų, vadinamųjų kalvarijų. Bretanės kalvarija yra monumentalaus kryžiaus tipas, kuriame, be kryžiaus su Nukryžiuotojo figūra, būdavo komponuojamos skulptūrų, vaizduojančių Švč. Mergelę Mariją ir apaštalus, kompozicijos, pasakojančios Kristaus kančios istoriją. Jos buvo statomos prie bažnyčių, aikštėse, kelių ir vieškelio sankirtose. Panašios tipologijos kryžiai arba kitaip kalvarijos sutinkamos ne tik šiaurės Prancūzijoje, bet ir Italijoje, Ispanijoje ar Belgijoje. Mūsų atveju svarbu, kad tokios formos paminklai buvo statomi ir germaniškuose kraštuose (Vokietijoje, Austrijoje), kur dažnai buvo ir sudėtingų Kalvarijų kompleksų viena iš stočių ar dalių. Germaniškųjų kraštų įtaka mūsų religinei kultūrai ir dailei mažai tyrinėta, tačiau ji neabejotina, ypač kalbant apie pamaldumą atperkančiai Kristaus kančiai ir jo raišką mene. Pavyzdžiui, tik iš dokumentinių paminėjimų ir aprašymų žinomai Alytaus paplatinės bažnyčios kryžiui-kalvarijai tipologiniu požiūriu labai artima išlikusi 1712 m. pastatyta Šv. Kryžiaus koplytėlė Merzige (1 pav.)⁴⁴.

XVII–XVIII a. Bohemijoje, Moravijoje (dab. Čekija), Lenkijos karalystėje gana plačiai statyti stulpai su šventųjų skulptūromis (2 pav.). XX a. I pusėje dabartinės Lietuvos teritorijoje dailininkai, domėjęsi kryžiais ir liaudies menu, bei etnografai

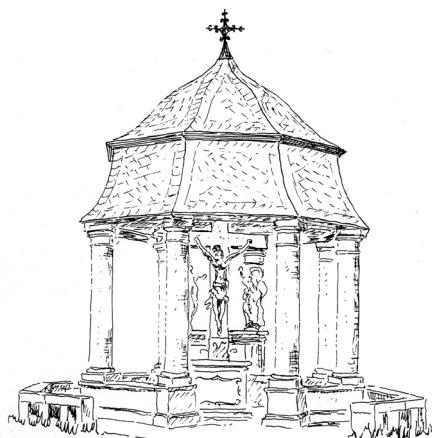
41 Šio kryžiaus fundatoriaus nepavyko nustatyti, reikalingi tolimesni tyrimai.

42 J. Reitelaitis. Alytaus bažnyčios XVI–XIX a. istorinė medžiaga. *VUB RS*. F. 102. B. 141. L. 9.

43 Kun. Česlovo Kavaliausko paaiškinimai evangelijos pagal Joną vertimui (žr. *Šventasis Raštas* 2009: 2276).

44 Kramer 1957: 62.

fiksavo ir tokio tipo religinius paminklus. Pavyzdžiui, vieną tokį medinį stulpą su šv. Florijono skulptūra Veiviržėnuose⁴⁵ ir kitą su šv. Barboros skulptūra Kunigiškių kaime XX a. 3 deš. nufotografavo Adomas Varnas (1879–1979)⁴⁶. Dar vienas 1888 m. statytas medinis stulpas su šv. Florijono skulptūra stovėjo Užpaliuose, XIX a. pab. stulpas su minėto šventojo figūra pastatytas Tauragnų bažnyčios šventoriuje⁴⁷. Mūrinis stulpas su šv. Jono skulptūra stovėjo Eišiškėse. Visi šie religiniai paminklai straipsnyje aptariamojo laikotarpio atžvilgiu yra vėlyvi, statyti XIX a., tačiau ankstesniuose istoriniuose šaltiniuose apie tokio tipo religinius paminklus, kurie vadinami kryžiais, taip pat minimi. Pavyzdžiui, pranciškonas Antanas Grzybowski 1740 m. rašė, kad prieš pat marą, t. y. apie 1708 m., Vilniuje, šalia pranciškonų bažnyčios, prie pat vartų į šventorių iš Trakų gatvės, dabartinės Suzinų koplyčios vietoje, stovėjo apvalus stulpas, ant jo – sėdinčio, surištomis rankomis ir erškėčiais vainikuoto Jėzaus kalėjime skulptūra⁴⁸. Autorius teigė, kad ta pati skulptūra vėliau (apie 1740 m.) stovėjo mūrinės Suzinų koplyčios altoriuje⁴⁹. 1769 m. Prienų bažnyčios inventoriuje tarp naujai įgytų objektų paminėta nauja drožėjo darbo šv. Jono Nepomuko skulptūra ant stulpo šalia kapinių⁵⁰. 1782 m. Prienų bažnyčios inventoriaus sudarytojas plačiau aprašė, kaip tas paminklas atrodė: „ant trijų pakopų raudonai dažyto ir išpuošto stulpo stovi drožėjo darbo šv. Jono Nepomuko

1 pav. Šv. Kryžiaus koplyčia. 1712 m. Merzig. Iš kn.: Kramer 1957: 61

2 pav. Mūrinis stulpas su Susimąsciusio Kristaus skulptūra. 1756 m. Podolės Kameneco katalikų katedros šventorius. V. Balčyčio nuotr., 2008

⁴⁵ LDM inv. Nr. LF-158.

⁴⁶ LDM inv. Nr. LF-1176.

⁴⁷ Buračas 1998: 290–291.

⁴⁸ Grzybowski 1740: 108–112. Už šią nuorodą dėkoju dr. L. Jovaišai.

⁴⁹ Skulptūra neišlikusi. Kita XVIII a. III ketv. Susimąsciusio Kristaus (Rūpintojėlio) skulptūra, galbūt iš Suzinų koplyčios, yra išlikusi Daugų bažnyčioje.

⁵⁰ 1769 m. Prienų bažnyčios inventorius. LMNA. R. 898. Lapai nenumetuoti.

3 pav. Mūrinis stulpas su šv. Agotos skulptūra. XVIII a. pab. Liškiavos bažnyčios šventorius. E. Šnaideraičio (?) nuotr., 1935 m.

skulptūra⁵¹. XVIII a. pab. Liškiavos dominikonų bažnyčios šventoriuje buvo pastatytas mūrinis stulpas su medine šv. Elenos skulptūra. Didžiojo žmonių susibūrimo metu jis tarnaudavo procesijoms. Skulptūra ne kartą buvo sunykusi ir vėl atkurta. Paskutinį kartą atstatyta XIX a. 3 deš., o XIX a. 8 deš. šv. Elenos skulptūra buvo pakeista šv. Agota (3 pav.)⁵². Vis dėlto galima daryti prielaidą, kad Lietuvoje dažniau sutinkamas stulpinės koplytėlės arba stogastulpis su šventųjų skulptūromis reikėtų traktuoti kaip tokių europinių religinių paminklų modifikaciją.

Kapų kryžiai

Laidojimą kapinėse Bažnyčia pradėjo kontroliuoti nuo X a., o XII–XIII a. visuotinai paplito kapinių šventinimo ritualai. Lietuvoje iki pat XIX a. mažesnių parapijų pagrindinės kapinės dažniausiai sutapdavo su bažnyčios šventoriaus ribomis. Didesnėse gi parapijose būta ir kitų

kapinių už miestelio, kaimo ribų, laukuose. Paprastai XVII–XVIII a. bažnyčių dokumentuose minimi vienas šventoriaus ar kapinių kryžius. Šie bažnyčių inventoriuose ir vizitacijose minimi kryžiai dažniausiai buvo pagrindiniai ir statomi šventinant kapines. Vėliau, kai sunykdavo, jie būdavo pakeičiami naujais arba šalia jų statytas naujas kryžius. Toks kryžius žymėjo pašventintą žemę ir teritoriją, kur oficialiai leidžiama laidoti mirusius katalikus. Pavyzdžiui, 1748 m. Kvėdarnos kapinėse minimas naujai pastatytas kryžius⁵³. 1769 m. Prienuose taip pat buvo pastatyti du kryžiai su Nukryžiuotojo figūromis, po vieną abejose parapijos kapinėse. Pirmasis, stovėjęs kapinėse šalia bažnyčios šventoriaus, buvo dažytas raudonai, o Nukryžiuotasis uždengtas stogeliu. Toliau nuo bažnyčios, už upės, ant kalnelio esančiose antrosiose kapinėse taip pat buvo raudonai dažytas kryžius, tačiau be stogelio. 1782 m. inventoriaus sudarytojas šiose kapinėse dar mini buvus koplytėlę ant keturių stulpų,

51 1782 m. Prienų bažnyčios inventorius. *LMNA*. R. 898. Lapai nenumeruoti.

52 Jurkuvienė 1998: 273.

53 1748 m. Kvėdarnos parapijos generalinės vizitacijos aktas. *LVI*. F. 443. Ap. 2. B. 106. L. 69v.

dengtą malksnomis ir apkaltą lentomis⁵⁴. 1775 m. Kriaunų parapijoje buvo dvejų sutvarkytos (tvarkingos ir aptvertos) kapinės, kitos netvarkingos, bet su pastatytais kryžiais⁵⁵. Tais pačiais metais Obelių parapijoje buvo penkiolika pašventintų kapinių su kryžiais⁵⁶. Dusetų parapijoje kiekvienas kaimas turėjo savas kapines, kurios buvo pažymėtos pastatytu kryžiumi⁵⁷. Jau minėjome, kad 1779 m. Tryškių bažnyčios šventoriuje minimus aštuonis įvairius kryžius veikiausiai reikėtų traktuoti ir kaip antkapinius paminklus⁵⁸.

Mirusiųjų atminimui žmonės ant kapų statydavo nedidelius, paprastus kryželius. Tokie kapavietės žymenys, veikiami lietaus ir temperatūrų kaitos, gana greitai sunyk-davo. Viename vėlesniame XIX a. dokumente jie pavadinami „ženklais, nurodančiais mirusiųjų kūnus“⁵⁹. 1784 m. Anykščių parapijoje minimos ketverios kapinės Peliušų, Bikūnų, Šilelių ir Čekančių kaimuose. Visos jos buvo neaptvertos, apaugę, apleistos ir tik, kaip vizitatorius pažymėjo, su aštuoniolika išlikusių žyminčių ženklų⁶⁰. Tikriausiai šie ženklai ir buvo antkapiniai kryžiai. Jie buvo reikalingi ne tik kaip simboliai, kad šiose vietoje ilsisi krikščionio kūnas, bet kaip ir kapavietės ženklas bei kapo akcentas. Iki XX a. I pusės kapo vieta kapinėse nebūdavo tvarkoma, žymima ar kaip nors kitaip išskiriama. Tik ant pasiturinčiųjų – bajorų, didikų ar turtingų valstiečių kapų – buvo statomi didesni patvaresnių nei medis medžiagų paminklai ar net visas memorialinis ansamblis. Tačiau provincijos kapinėse jie buvo reti ir vienetiniai. Ypač reta profesionalių iš prabangių medžiagų kurtų antkapinių paminklų. Provincijos kapinėse dominavo minėtieji nedideli, paprastų formų ir nesudėtingo silueto mediniai kryželiai, kurie žymėjo vietą, kur susiduria gyvųjų ir mirusiųjų pasaulis, ir jie tarpininkaudavo gyvajam bendraujant su išėjusiais.

Nepaisant to, kad rašytiniuose bažnyčių dokumentuose kapinių kryžiai labai retai minimi, tačiau išlikę keletas parapijų jurisdikos brėžinių liudija apie tokių buvimą. 1766 m. Karklėnų kapinėse stovėjęs stogastulpis ir keturi kryžiai pavaizduoti altaris-tos jurisdikos plane (4 pav.)⁶¹. 1764 m. Punios bažnyčios jurisdikos plane kapinėse pažymėti šeši mažesni kryžiai ir vienas didelis su stogeliu⁶². Senujų kapinių Punioje nebelikę, tačiau buvusioje jų vietoje išlikęs XVIII a. pastatytas Šv. Jurgio koplytstulpis⁶³. Jame buvusi Sopulingosios Švč. Mergelės Marijos skulptūra, išdrožta XVIII a. pab., saugoma vietos bažnyčioje⁶⁴.

54 1782 m. Prienų bažnyčios inventorių. *LMNA*. R. 898. Lapai nenumuoti.

55 Kriaunų klebono atsakymai į anketą, 1775 m. *LVIA*. F. 694. Ap. 1. B. 3465. L. 20.

56 Obelių klebono atsakymai į anketą, 1775 m. *LVIA*. F. 694. Ap. 1. B. 3465. L. 4.

57 Dusetų klebono atsakymai į anketą, 1775 m. *LVIA*. F. 694. Ap. 1. B. 3465. L. 10v.

58 1779 m. Tryškių bažnyčios vizitacijos aktas. *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 472. L. 22v.

59 *VUB RS*. F. 102. B. 524. Lapai nenumuoti.

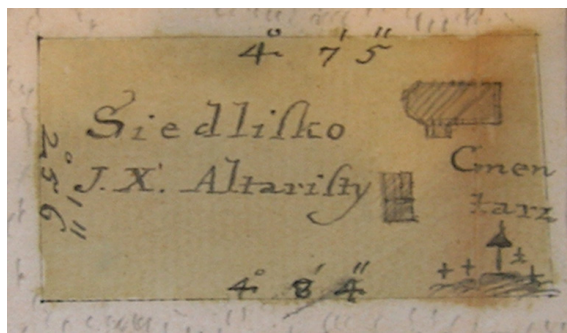
60 *Ukmergės dekanato vizitacija 1784 m.* 2009: 239.

61 *LVIA*. F. 1671. Ap. 4. B. 351. L. 4.

62 <http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?lang=lt&MC=1307> [žiūrėta 2015 01 05].

63 Koplytelė atnaujinta 1834 m. ir XX a. 5 deš. restauruota (Miškinis 2002: 380).

64 *Kaišiadorių vyskupija ir jos sakralinis paveldas* 2006: 67.

4 pav. Karklėnų bažnyčios altaristos žemių brėžinys. Fragmentas. 1766 m. *LVI*A. F. 1671. Ap. 4. B. 351. L. 3

Vis dėlto ne visada parapijos kapinės būdavo prižiūrimos. An-tai gana sudėtinga situacija buvo 1783 m. Breslaujos dekanate. Paša-minės parapijoje, be bažnyčios šven-toriaus, buvo šešios kapinės, kurios buvo nei aptvertos, nei jose stovėjo kryžiai. Belmonto filijos teritorijoje, kurią sudarė trys dvarai ir vienuolika kaimų, buvo penkiasdešimt kapinių, dauguma jų be aptvėrimų ir kryžių. Smalvų parapijoje buvo aštuonios

neaptvertos ir trejos aptvertos kapinės, tačiau visos su kryžiais⁶⁵.

Kryžių kalnai

Jau XVI a. istoriniuose šaltiniuose randama užuominų apie Žemaitijoje egzistavusius Kryžių kalnus. Anksčiausiai, 1538 m., paminėtas Kryžių kalno užusienis Biržuvėnų valsčiuje prie Pateklėnų kaimo netoli Badaukių ir Visginių kaimų (dab. Telšių r.). Kitas minimas – tarp Linkuvos ir Plonėnų dvarų laukuose dunksantis Kryžių kalnas, buvęs Upytės valsčiuje (dab. Pakruojo r.)⁶⁶. Istorikė Rita Trimonienė pastebi, kad abu XVI a. minimi Kryžių kalnai (prie Pateklėnų kaimo bei Linkuvos ir Plonėnų dvarų laukuose) buvo nutolę nuo parapiinių centrų maždaug vienos dienos kelionės atstumu (apie 20 km), todėl galima kalbėti apie bent jau minimalų valstiečių religinių supratimą⁶⁷.

Savotišku kryžių kalnu arba kalvarija, Kristaus nukryžiovimo priminimu, galime laikyti 1703 m. Alytaus filijinės Šv. Jurgio bažnyčios, kuri stovėjo už miesto, ant kalno, inventoriuje minimus tris kryžius, stovėjusius šalia bažnyčios, prie Merkinės vieškelio. Ant vieno jų buvo Nukryžiuotojo figūra, o abipus jo – du nusikaltėliai⁶⁸. Šiuos kryžius galime traktuoti kaip pakelės kryžius, tačiau aukštas reljefas (kalva, ant kurios buvo pastatyti) juos aiškiai išskyrė iš pakelės paminklų. Trys kryžiai su Kristaus ir dviejų nusikaltėlių figūromis labai būdingi Europos šalių Kalvarijų kompleksams, jų stočių skaičius skirdavosi, tačiau pagrindinė – Nukryžiovimo stotis, skirta Išganytojo mirčiai ant kryžiaus paminėti, labai dažnai įvaizdinama trimis kryžiais, primenant įvykius ant Golgotos kalno.

⁶⁵ *Breslaujos dekanato vizitacija* 2008: 35, 104, 246.

⁶⁶ Trimonienė 2010: 38.

⁶⁷ Ten pat: 46.

⁶⁸ *VUB RS*. F. 102. B. 141. L. 25. J. Reitelaitis Alytaus bažnyčios XVI–XIX a. istorinė medžiaga.

Koplytėlės ir kryžiai medžiuose

1593 m. dokumente nurodoma, kad Pavandenės valsčiuje, prie Ringės ar Ringio upelio, Alko pievoje (Telšių r.) augančiame ąžuole įkeltas kryžius⁶⁹. XVII a. dokumentuose randame gausių liudijimų apie kryžiaus ženklo ar atvaizdo egzistavimą lietuvių ir žemaičių gyvenamojoje aplinkoje. 1618 m. sudarytame Kazliškėlio dvaro inventoriuje rašoma apie dvaro žemės paribyje stovinčius medžius su kryžiais. Prie Apaštėlės upelio netoli Raikėnų kaimo minimi beržas ir ąžuolas su kryžiais, o netoli Lakštenos ir Vyžuonos upių – didelis ąžuolas su kryžiumi⁷⁰. Bronius Deksnys daro prielaidą, kad „vargu ar šie kryžiai medžiuose buvo naudojami dvaro žemių ribai žymėti, nes ir kitur prie ribų minimi ąžuolai, tačiau apie kryžius ar kitokius religinius simbolius juose nieko nesakoma. Lenkų istorikas Marcelis Kosmanas, aptardamas senojo lietuvių tikėjimo nykimą, rašė, kad akmenys, medžiai, šaltiniai, kurie senovės lietuvių buvo laikomi šventais, po Lietuvos krikšto buvo pradėti „krikščioninti“, pastatant prie jų kokį nors krikščionybės simbolį.“⁷¹ Kaip ten bebūtų, šis paprotys ant medžių tvirtinti kryžius ir koplytėles su šventųjų atvaizdais giliai įsišaknijo ir jo apraiškos Lietuvoje sutinkamos ne tik XX a. I pusėje, bet dar ir šiandien. J. Grinius straipsnyje „Lietuvos kryžiai ir koplytėlės“ rašė, kad „XX a. pirmoje pusėje [Kapsuose ir Zanavykuose] dar buvo gausių medinių koplytelių, kabinamų prie medžių“⁷². XX a. I pusėje ne tik prie gyvų medžių buvo kabinamos koplytėlės, bet ir prie medžių ir gyvenamųjų trobesių kalami paprasti (neornamentuoti) lotyniški kryžiai ir maži kryželiai⁷³. Medžiuose pakabinamų koplytelių palyginti nemažai išliko iki mūsų dienų. Jos aptinkamos įvairiose vietose: prie kelių, sodybų, šventoriuose ir kapinėse. Pavyzdžiui, tokios mažos koplytėlės kabo senojoje Ilguvos kapinių dalyje, Stumbriškių kaimo koplyčios šventoriuje⁷⁴.

Neabejotina, kad ši tradicija, susiformavusi XVII a., turėjo būti puoselėjama per visą XVIII ir XIX amžius. Deja, apie šiuos privataus religingumo ženklus XIX a. žinių praktiškai nerasta. Apie juos nekalba nei bažnytiniai, nei trijų „lietuviškų“ – Vilniaus, Kauno, Suvalkų – gubernatorių kanceliarijų dokumentai. Prašymų pakabinti koplytėlę medyje Seinų gubernatoriaus kanceliarijos dokumentuose užfiksuota vos du. 1893 m. rugsėjo 22 (spalio 3) d. Antanas Radzevičius prašė leisti įkelti į liepos medį koplytėlę su Nukryžiovimo scena. 1891 m. be išankstinio prašymo į eglę Jono Senovaičio valdose buvo įkelta koplytėlė su šv. Jono Krikštytojo atvaizdu⁷⁵.

⁶⁹ Vaitkevičius 1998: 291.

⁷⁰ Deksnys 2010: 17.

⁷¹ Ten pat.

⁷² Grinius 1970: 6.

⁷³ Jurkuvienė 2004: 57; Jurkuvienė 2005: 258–272.

⁷⁴ Jurkuvienė 2004: 57; Jurkuvienė 2005: 258–272.

⁷⁵ Surdokaitė 2005: 255.

Pakelės kryžiai

Pakelių kryžiai būdingiausi katalikiškų šalių kraštovaizdžiui. Tikintieji juos ypač gausiai pradėjo statyti po 1095 m., kai popiežiaus Urbono II sušauktas Klermono susirinkimas išplėtė pakelės kryžiaus funkcijas, priskirdamas jam dvigubą – vedlio ir globos – funkciją. Vienas iš susirinkimo kanonų skelbė, kad kryžiai, pastatyti šalikelėse, kaip ir bažnyčios, apima teisę į prieglobstį⁷⁶. Vis dėlto pakelės kryžių visuotinio paplitimo laiku Europoje laikomas XVI amžius. Europoje šie kryžiai dažniausiai sutinkami kelių sankryžose ir buvo statomi visos netoliese gyvenančios bendruomenės pastangomis.

Lietuvoje taip pat jau XVI a. statomi pakelės kryžiai. Jie buvo svarbūs nurodant vietos topografiją, tikslinant įvykių aprašymą, nusakant objektų padėtį. Antai 1561 m. gruodžio 17 d. rumšiškėnas Valys Pavilanis skundėsi, kad jį, grįžtantį iš turgaus su Mikalojumi Pavilaniu, Martynu Mikolajūnu ir Balčiumi Jurgianiu, prisiviję kažkokie tarnybininkai ir sumušę ant kalvos su kryžiumi⁷⁷. Turimi duomenys leidžia teigti, kad dar nebuvo susiklosčiusi XVIII a. I pusės situacija, kai šie religiniai ženklai sutinkami kas ketvirtį mylios⁷⁸, ar kai XIX a. Žemaitijos ir Lietuvos aprašymuose minima, kad prie kiekvieno namo stovi po kryžių, o pakelėse jų tiek daug, kad vienas nuo kito nutolę per keliasdešimt žingsnių⁷⁹.

XVII a. I pusėje Žemaičių vyskupijoje įsibėgėjusi Bažnyčios reforma paskatino kryžių statymą ne tik bažnyčių šventoriuose, bet ir pakelėse. 1639 ir 1644 m. Rietavo vicedekano parapijų vizitacijų nurodymuose sutinkama direktyva pastatyti kryžius prie kelių, išeinančių iš miestelio⁸⁰. 1639 m. tokius kryžius nurodyta pastatyti prie Vainuto, Švėkšnos ir Žarėnų. 1644 m. nurodyta pastatyti Balsių ir Žvingių miestelėnams⁸¹. Iš 1644 m. Rietavo dekanato vizitacijos matyti, kad tokie nurodymai buvo vykdomi. 1644 m., vizituodamas Vainuto parapiją, vicedekanas pažymėjo, kad po paskutinės vizitacijos 1636 m. šalia miestelio buvo pastatyti kryžiai, tačiau Vainuto klebonui liepta juos kuo greičiau aptverti, o gavus iš vyskupo leidimą ir pašventinti⁸². 1648 m. vizituodamas Nemakščių bažnyčią oficijolas Bliaškovskis nurodė vėl pastatyti pakelės kryžių lauke netoli kapinių⁸³. Liudas Jovaiša pastebi, kad nelabai aišku, kokią prasmę turėjo tokie kryžiai. „Galima spėti, kad tai buvo sumanyta kaip sužadinti pamaldumą keliauninkui – paskata pavesti kelionę į

76 Héfélé 1872: 37.

77 *Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga, 1561–1564* 2013: 170.

78 Motraye 1732: 195.

79 Jucewicz 1839: 183.

80 Jovaiša 2004: 250.

81 *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.)* 2011: 379, 380, 385, 394, 395.

82 Ten pat: 396; Jovaiša 2004: 250.

83 „Item crucem penes viam non procul a cimiterio in campo dirutam iterum erigi curet“. *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.)* 2011: 293.

Viešpaties rankas.“⁸⁴ Galbūt kryžiai miestelio paribyje statyti kaip procesijų (pvz., „kryžiaus dienomis“, t. y. Maldavimų dienomis, laidotuvių) sustojimo vieta. Apie gedulingų ar iškilmingų procesijų Šv. Morkaus, Maldavimų dienomis eisenas prie tokių kryžių byloja vėlesni XIX a. pab. Seinų vyskupijos dokumentai⁸⁵, tačiau XIX a. caro valdininkų draudimai rengti procesijas už bažnyčios šventoriaus ribų praktiškai išnaikino šią tradiciją. Kaip bebūtų, akivaizdu, kad XVII a. „pakelės kryžių statymas – dalis bendros pasaulio sakralizavimo tendencijos, visą – laiką, erdvę, kasdieninį darbą – pašventinančios didesnei Dievo garbei“⁸⁶. Ženevos vyskupas šv. Pranciškus Salezas (1567–1622) 1617 m. antrojo Gavėnios sekmadienio pamoksle skelbė, kad Bažnyčia Viešpaties kančią primena ir atgaivina kiekvieną dieną visur – bažnyčiose, keliuose⁸⁷. Christianas Wildvogelis (1644–1728) rašė, kad akmeniniai pakelių kryžiai išreiškia krikščionių tikėjimo į Kristų Išganytoją tiesas bei suteikia saugumo⁸⁸. Apie keliauninko pamaldumo sužadinimą kryžiais ir šventųjų skulptūromis, pastatytomis pakelėse, kalba Kražių jėzuitų kolegijos studentas Paulius Zavistovskis⁸⁹.

Reikia atkreipti dėmesį, kad skatinimas statyti pakelės kryžius parapijos teritorijoje nebuvo išskirtinai tik Žemaitijai būdingas bruožas. 1605 m. Prahos arkivyskupijos sinodas paragino klebonus pastatyti varinius, akmeninius ar bent medinius kryžius šventoriuose arba aukštesnėse vietose: turgaus aikštėse, vieškeluose, o ypač dviejų ar trijų kelių sankryžose⁹⁰. Toks nurodymas buvo duotas nepaisant to, kad dabartinės Čekijos teritorijoje kryžiai buvo statomi nuo seno. Čia yra išlikusių XV–XVI a. pakelių ir laukų kryžių iš akmens⁹¹.

Lenkijoje pakelės kryžiai statyti jau XVI a. kovojant su protestantizmu. Pavyzdžiui, etmonas Janas Tarnowskis (1488–1561) sakė, kad Dievo kančios atvaizdas prie kelių yra krikščioniškos šalies ženklas⁹². Labai svarbu, kad kryžių statymas tapo svarbia visos potridentinės Bažnyčios mokymo dalimi. 1621 m. Krokuvos sinodo paskelbtame nutarime apie šventuosius atvaizdus rašoma, kad „lai klebonai rūpinasi

⁸⁴ Jovaiša 2004: 251.

⁸⁵ XIX a. žinių apie tokią tradiciją turime iš Seinų vyskupijos. 1898 m. aprašomos mirusiojo „eksportos“ nuo kryžiaus už miestelio iki bažnyčios ir iš bažnyčios iki kryžiaus Garliavos parapijoje. Tais pačiais metais aprašomos procesijos šv. Morkaus ir Maldavimų dienomis, kai einama prie pakelės kryžių Ūdrijos, Rudaminos, Simno, Alytaus, Rumbonių, Seirijų ir kt. parapijose (žr. *Vyskupo Antano Baranausko anketa dvasininkams (1898 m.)* 2012: 445, 452, 470, 477, 483, 497).

⁸⁶ Jovaiša 2004: 251.

⁸⁷ *Œuvres de Saint François De Sales*. 1897. 8. 2: 292. Prieiga per internetą: http://donboscosanto.eu/francesco_di_sales/Lexicon/Fontes/08-Oeuvres%20de%20Saint%20Francois%20de%20Sales-Tome%20VIII-Vol.2-Sermons.html#_Toc386543291 (žiūrėta 2015 01 17).

⁸⁸ Wildvogel 1733: R3(5).

⁸⁹ Zavistovskis 2015: 173.

⁹⁰ *Synodus Archidioecisana* 1605: 65.

⁹¹ Apie tai plačiau žr. *Kamenné kříže Čech...* 2007; *Kamenné kříže Čech...* 2001.

⁹² Wojtyška 1981: 62.

ir atsimena, kad visuose kaimuose, priklausančiuose jų parapijoms, šalia vieškelių būtų pastatyti Šv. Kryžiaus ženklai dėl to, kad parodytų, jog pamaldūs katalikai neturi nieko bendra su eretikais, žydais ir pagonimis, kad žmonės atmintų iš Dievo gautas geradarystes ir kad savo mintis kreiptų Dievop⁹³. 1670 m. statomus pakelės kryžius Lenkijos Karalystėje aprašė prancūzų pasiuntinio Jeano Beauvalio misijos narys Ulrichas Werdumas⁹⁴. Tokie nurodymai, susiję su kryžių statymu ir priežiūra, buvo skelbiami ir kitose Lenkijos Karalystės vyskupijose. Pavyzdžiui, 1726 m. Varmijos vyskupijos sinodas uždraudė be vietos klebonų žinios laukuose ar pakelėse statyti netinkamus kryžius ar šventųjų asmenų atvaizdus⁹⁵. Įvairiais pakelių ir laukų kryžių klausimais nutarimai buvo priimti ir 1726 m. Lucko, 1733 m. Plocko ir Kulmo, o 1762 m. Kijevo vyskupijų sinoduose⁹⁶.

Kalbant apie Žemaitiją reikia pasakyti, kad jau XVII a. II pusėje pakelių kryžiai iš tiesų buvo statomi parapijose, o apie tai netiesiogiai liudytų 1675–1677 m. vykusios Žemaičių vyskupijos vizitacijos aktai, kuriuose nurodymų pastatyti kryžių jau nebefiksuojama⁹⁷. Be to, dvasininkijos pastangų dėka pasikeitusį kraštovaizdį liudija Šiaurės karo metų (1700–1721) Plungės⁹⁸ ir Biržų⁹⁹ vaizdai, parodantys pakelės kryžių lokalizaciją ir jų išvaizdą.

1694–1695 m. Kražių jėzuitų kolegijoje retoriką studijavęs Paulius Zavis-tovskis (1672/1674 ar 1676–1715) ragino kiekvienos mylios pradžioje ir netgi tankiau pastatyti kryžius arba šventųjų skulptūras su akmeninėmis lentelėmis, informuojančiomis apie kelią. Jis teigė, kad tai pagelbės ne tik kalbos nemokantiems sventimšaliams, bet ir visiems keliautojams suteiks peno dievobaimingiems apmąstymams¹⁰⁰. Zavistovskis rašė, kad prieš reformaciją Žemaitijoje būta kryžių, kuriuos naikino reformatai ir kad dabar, t. y. XVII a. pabaigoje, atstatomi senieji pamaldumo ženklai¹⁰¹.

Gausius Žemaitijos kryžius aprašė prancūzų keliautojas Aubrey de la Motraye. Tarp 1726 ir 1729 m. jis keliavo iš Peterburgo į Lenkiją¹⁰². Šio kelionės metu aplankė Narvą, Revelį, Pernu, Gardiną, o taip pat vyko per Žiemgalą ir Žemaitiją. Kelionės įspūdžius publikavo 1732 m. knygoje *Voyages en Anglois et en François d'A. de la*

93 *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce, 1500–1600* 1985: 431.

94 *Cudzoziemcy o Polsce* 1971. 1: 296.

95 *Synodus Diocesana* 1726: 77–78.

96 *Decretales summorum pontificum* 1882. 2: 463, 465; 1883. 1: 191.

97 *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai* 2011.

98 1703 m. (?) raizinio faksimilę žr. *Lietuva žemėlapiuose* 2002: 106; *Lietuva žemėlapiuose* 2011: 245; Jovaiša 2004: 251.

99 1705 m. raizinio faksimilę žr. *Lietuva žemėlapiuose* 2011: 151

100 Zavistovskis 2015: 172–173. XVIII a. pab. rodyklės su šventųjų figūromis minimos stovėjusios XVIII a. pab. Lenkijos karalystės keliuose (Johano Josepho Kauscho 1791–1793 m. Lenkijos aprašymuose: žr. *Cudzoziemcy o Polsce* 1971. 2: 147).

101 Ten pat: 174.

102 Peterburge jis apsilankė 1726 m.

*Motraye*¹⁰³. Jis rašo: „Žiemgaloje ir Žemaitijoje <...> kas ketvirtį mylios¹⁰⁴ mes susidūrėme su pašventintais kryžiais (paprotyt taip pat paplitę Lietuvoje ir Lenkijoje). Aš juos vadinu pašventintais kryžiais, kadangi ant jų yra Jėzaus Kristaus ir Švč. Mergelės Marijos atvaizdai, patalpinti dėžutėse, tokio dydžio kaip skrybėlės karūna.“¹⁰⁵ Šis keliautojo aprašymas leidžia teigti, kad jau XVIII a. I pusėje Žemaitijoje buvo statomi kryžiai su mažomis koplytėlėmis. Lyginant su vėlesniais XIX a. II pusėje ar XX a. pr. statytais kryžiais galima daryti prielaidą, kad koplytėlės su Nukryžiuotojo skulptūromis buvo tvirtinamos kryžiaus kryžmoje, o su Švč. Mergelės Marijos atvaizdais – ant kryžiaus liemens.

Motraye taip pat rašo, kad jis matė ir „mažas, katedros formos koplytėles“¹⁰⁶, kurias tapatintume su dar ir XX a. Žemaitijoje itin populiariomis koplytėlėmis ant žemės. Vėliau, XIX a., Žemaitijoje tokios koplytėlės vis dar labai mėgtos, o apie jų egzistavimą liudija caro civilinės valdžios nurodymai ir draudimai jas statyti¹⁰⁷. XIX a. II pusės – XX a. pr. medinių koplytelių paplitimo riba Lietuvoje sutapo su dabartinio Žemaitijos regiono ribomis, o mūrinių sklaida dabartinės Lietuvos teritorijoje bemaž tolygi¹⁰⁸. Šią tradiciją žemaičiai išlaikė ir ji puoselėjama per visą XX amžių.

Aptariamame Motraye aprašyme labai svarbus paminėjimas, kad dauguma kryžių buvo įvairiai papuošti. Jėzus Kristus, be erškėčių vainiko, kuris visada būdavo nuplėštas arba išdrožtas, papuoštas rozmarinais arba kitokiomis to sezono gėlėmis, o aplink juosmenį apjuostas prijuostėlėmis, kurios siekė jo pėdas. Švč. Mergelės Marijos atvaizdas buvo aprengiamas taip, kaip rengėsi žemaitės moterys¹⁰⁹.

Rengiamųjų skulptūrų tradicija Europoje žinoma nuo XVI a. II pusės. Aprengiamųjų skulptūrų tradiciją LDK pirmiausia nužymi iš Italijos vežamų arba vietoje daromų Loreto Švč. Mergelės Marijos statulų rengimas, apie jį liudija XVII a. vid. bažnyčių vizitacijų ir inventorių aktai¹¹⁰, tačiau Žemaičių vyskupijoje jau XVII a. pr. bažnytinių vizitacijų tekstuose esama užuominų apie medžiaginį Nukryžiuotojo perizoniją¹¹¹. Apskritai tai buvo potridentinės dailės reiškiny, kai skulptūros rengimas medžiaginiaisi rūbais turėjo votyvinę prasmę, nes tokie drabužiai buvo aukojami kaip votai¹¹². Anksčiau

103 Motraye 1732. Straipsnyje naudotasi anglišku knygos leidimu.

104 Mylių būta labai daug ir įvairių (vokiška (apie 7,5 km), angliška (apie 1,6 km), itališka (apie 1,8 km), prancūziška (apie 4,4 km), prūsiška (apie 5,5 km)). Sunku pasakyti, kokia vadovavosi de la Motraye. Lietuvoje bene populiariausia buvo vokiška, bet ar de la Motraye skaičiavo, kaip įpratę prancūziškai, ar buvo kokie nors vietiniai myliastulpiai, labai sunku pasakyti.

105 Motraye 1732: 195.

106 Ten pat.

107 Surdokaitė 2012: 44.

108 Burinskaitė 2004: 76.

109 Motraye 1732: 195–196.

110 Pl. apie tai: Surdokaitė 2010.

111 Jovaiša 2006: 6, 10.

112 Surdokaitė 2010: 148.

minėtas autorius Ulrichas Werdumas taip pat pastebėjo, kad Lenkijoje pakelėse ir kitose viešose vietose pastatyti kryžiai buvo dengti stogeliu, paprastai aprūpinti drobine užuolaidėle, o kartais ir visiškai aprengti¹¹³. Lietuviai skulptūrų rengimo paprotį išlaikė iki pat XX a. pab., ypač šis reiškinys būdingas Žemaitijai. Aprengtos religinės liaudies skulptūros šiame krašte gana dažnos. Rengiamųjų skulptūrų tradicija Lietuvoje vystėsi veikianti Europoje vykusių reiškinų. Tai susiję su potridentinės dailės išsigalėjimu ir yra vienas iš baroko kultūros bruožų. Atkeliavęs iš kitų kraštų, čia paprotys rengti skulptūras giliai įsitvirtino ir išsilaikė iki pat XXI amžiaus¹¹⁴.

Montraye aprašomas kryžių puošimas gėlėmis būdingas ne tik to meto Lietuvai, bet ir likusiam katalikiškajam pasauliui. Jau minėtas anglikonas Middletonas 1723 m. keliaudamas į Romą pastebėjo, kad valstiečiai katalikai prie kelių pastatytus didelius medinius kryžius puošia gėlėmis ir apkabinėja menkavertėmis dovanomis¹¹⁵. Kiek vėliau (1860) gėlėmis puoštus lietuviškus kryžius minėjo ir dailininkas Alfredas Römeris¹¹⁶. Balys Buračas rašė: „Dažnai matome, prie kryžių kokių nors žolių užkišta. Tai ne visuomet yra tik kryžiaus papuošimas. Vienos žolės skiriamos kryžiams, kad Dievas saugotų nuo perkūnijų, audrų, badmečių ir kitų negerovių, kitos – prašant laimės, meilės, sveikatos ir kitokios gerovės.“¹¹⁷ Katalikiškajame pasaulyje rozmarinas siejamas tiek su Švč. Mergele Marija, tiek su Jėzumi. Pasak vienos iš legendų, poilsio metu pakeliui į Egiptą Švč. Mergelė Marija užmetusi savo žydrą apsiaustą ant baltažiedžio rozmarino, todėl po kurio laiko jo žiedai nusidažę žydrai. Rozmarinas taip pat siejamas su Kalėdomis. Pagal kitą pasakojimą, Betliejuje Švč. Mergelė Marija ir Kūdikelis Jėzus gulėję ant trijų ar keturių žolynų, iš kurių vienas buvęs rozmarinas.

Pačioje XVIII a. pab. Joachimas Schulzas kelionės metu iš Kuršo į Lietuvą pastebėjo, kad lietuviškoje dalyje pakelėse stovi daug kryžių. Tačiau jo pakelės kryžių aprašymas kiek kitoks nei Montraye. Schulzas teigė, kad keliaudamas nuo Joniškio iki Meškuičių (dvi su puse mylios)¹¹⁸ ir pervažiavęs kelis kaimus pastebėjo, kad kiekviename kaime stovi du ar trys kryžiai, aplink kuriuos žaidė vaikai, aprengti vienais marškiniais. Kai kurių iš tų kryžių skersiniai iki pusės buvo supuvę, nuo kai kurių nukritusi Kristaus skulptūra. Autorius svarstė, kad šioje šalyje tikriausiai trūksta vienuolių, kurie rūpintųsi tikėjimo pamatais ir neleistų kryžiams nykti. Jis taip pat galvojo, kad gali būti ir taip, kad gyventojai yra tokie neturtingi, jog neįstengia pasirūpinti naujais. Schulzas pabrėžė, kad, pavyzdžiui, Bohemijoje tokio dalyko jam neteko matyti, priešingai, kryžiai ten gerai užlaikomi ir bendruomenės nariai juos

¹¹³ *Cudzoziemcy o Polsce* 1971: 296.

¹¹⁴ Surdokaitė 2010: 150.

¹¹⁵ Middleton 1752: 96.

¹¹⁶ Römer 1860: 365.

¹¹⁷ Buračas 1993: 482.

¹¹⁸ Nuo Joniškio iki Meškuičių yra apie 20 km, tai Schulzo mylia apima apie 8 km. Įvertinus paklaidą, galima teigti, kad jis atstumą skaičiavo vokiškomis myliomis.

pasveikina nusiimdami kepurę¹¹⁹. Vis dėlto manytina, kad kryžiaus remontas ir priežiūra nesusijusi su žmonių turtingumu. Kodėl keliautojo pastebėti kryžiai nebuvo remontuojami, sunku atsakyti, bet apie išgriuvusius ir nepriežiūrimus kryžius kalba ir caro valdininkai Žemaičių vyskupams siųstuose raštuose. Su tokiu kryžiaus traktavimu XVIII a. I pusėje susidūrė ir kitų šalių vyskupijų valdytojai. Antai 1726 m. Lucko vyskupijos sinodas nurodė iš laukų ir pakelių pašalinti ir sudeginti nugriuvusius ir supuvusius kryžius, o vietoje jų pastatyti naujus¹²⁰. 1745 m. Plocko ir Kulmo vyskupijų sinodai nurodė, kad dekanai klebonams primintų, jog senus kryžius su apgadintomis skulptūromis reikia taisyti ir atnaujinti, o jei tai neįmanoma, būtina pastatyti naujus¹²¹. Galime daryti prielaidą, kad tokia kryžiaus traktuotė ar net „elgesys su kryžiumi“ turėjo kitą prasmę, kurios nustatymas būtų tolesnių tyrimų tikslas.

Schulzas taip pat rašė pastebėjęs, jog žmonės, eidami pro šalį, nepagerbia kryžiaus nusiimdami kepurės¹²². Tačiau Lietuvoje išlikusį paprotį pagerbti kryžių kepurės nuėmimu (vyrai) ar persižegnojimu (moterys) aprašo įvairūs XX a. I pusės – XXI a. autoriai¹²³.

Aptariamuju laikotarpiu kryžiai pakelėse buvo statomi ne tik Žemaitijoje, bet ir Vilniaus vyskupijoje. Bene žymiausia išlikusi 1762 m. dominikonų pastatyta Šv. Hiacinto koplytėlė prie kelio, vedusio iš Vilniaus į vakarus¹²⁴. 1784 m. Ukmergės dekanato topografiniame aprašyme minimas mūrinis kryžius (turbūt koplytstulpis) prie kelio iš Kėdainių į Šėtą¹²⁵. Dabartinės Baltarusijos teritorijoje, prie kelio į Lužkų rūmus, stovi XVIII a. barokinių ir klasicistinių formų pakelės koplytėlė su kryžių nešančio Kristaus skulptūra¹²⁶.

Žemės valdų riboženkliai ir sodybų kryžiai

Apie kryžius, kaip žemės ribų ženklus, liudijimų dokumentuose randame nuo pat XVI a. pradžios. Pavyzdžiui, 1513 m. kaip žemės ribų ženklas minimi kryžiai, stovėję Lunos dvarelį žemėse, šalia šienaujamų pievų (dab. Baltarusija, Gardino sritis)¹²⁷. 1522 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Žygimantas Vilniaus miestiečiui Martynui Švarcui patvirtino teisę amžinai valdyti lauką už Neries prie Šeškinės. Sklypo ribų aprašyme kaip orientyras nurodomas kryžius, stovėjęs pakalnėje¹²⁸. Toks riboženklis

¹¹⁹Schulz 1807: 5.

¹²⁰*Decretales summorum pontificum* 1882. 2: 463, 465.

¹²¹*Decretales summorum pontificum* 1883. 1: 191.

¹²²Schulz 1807: 5.

¹²³Vaižgantas 1903: 78; Jaroševičius 1905: 244; Buračas 1993: 460; Urbonienė 2006: 160, 165–166.

¹²⁴Sirokomlė 1989: 30.

¹²⁵*Ukmergės dekanato aprašymas 1784 m.* 2013: 394.

¹²⁶*Vadovas* 2012: 295–296.

¹²⁷*Lietuvos Metrika* 1998. 25: 247.

¹²⁸*Lietuvos Metrika* 2001. 12: 138.

nurodomas 1568 m. LDK stalininkui Mikalojui Dorohostaiskiui duoto Pilionių kaimo aprašyme¹²⁹.

1569 m. Merkinės miesteliui Žygimantas Augustas suteikė savivaldos teises. 1575 ar 1579 m. nustatytos miesto žemės ribos, tad greičiausiai tuo metu ir ribos pažymėtos mūriniais riboženkliais – stulpais¹³⁰, kurių pradinis skaičius nežinomas. Vėliau jų buvo 4, iš jų 3 – dešiniajame Nemuno krante, vienas – kairiajame. Du stulpai išliko iki šių dienų (briaunotas vakarinėje dalyje, Kauno gatvės tęsinyje prie kelio iš Merkinės į Subartonis¹³¹, kitas, apvalusis, – rytinėje Merkinės dalyje, prie kelio į Vilnių). Deja, neaišku, ar apvalusis stulpas yra to paties laikmečio. Literatūroje nurodoma, kad visi stulpai buvę aštuoniakampiai, su bokšteliais viršuje (o bokšteliuose – varpai), papuošti valstybės herbais ir šventųjų paveikslais¹³². 1787 m. Merkinės miesto ir priemiesčių namų ir sklypų sąrašė minimas tik vienas riboženklis: „skersgatvis nuo malūno iki mūrinio stulpo“¹³³.

Kaip topografiškai svarbus ženklas 1526 m. mūrinis stulpas nurodomas prie Eišiškių miesto, šalia kelio į Vilnių¹³⁴. Jis, kaip ir vėlesni Merkinės stulpai, buvo miesto riboženklis, tik nežinome, ar jame taip pat buvo pakabinti šventųjų atvaizdai. Panašią funkciją kaip Merkinės stulpai turėjo 1534 m. *Lietuvos Metrikoje* minimi trys Onušio kryžiai. Pirmasis kryžius stovėjo Trakų gatvės tęsinyje prie kelio iš Onušio į Trakus, antrasis – tarp dviejų laukų, prie kelio į Daugus, trečiasis gi – Skundevičių gatvės gale prie kelio iš Onušio į Dusmenis¹³⁵.

1647 m. kunigaikščio Jonušo Radvilos Svėdasų valdose buvo nuversti du kryžiai, stovėję prie per miestą einančių kelių: Užpalio, kuris vedė į Kuršą, ir Vilniaus. Anot Radvilos, šiuos kryžius perkėlė klebonas, kuris juos palaikė žemės ribų ženklais ir taip norėjo išplėsti savo valdas, todėl, kaip klaidingus žemės ribų ženklus, Radvilos įsakymu nugriovė miestiečiai¹³⁶.

1700 m. Trakų vaivadijoje buvusio Giriotiškių (Girociszki) kaimo (dab. Prienų r., netoli Stakliškių) inventoriuje ir ribų aprašyme minimi dvidešimt du *kapčiai*¹³⁷, penkiuose iš jų stovėjo kryžiai (ketvirtame minimas beržas ir kryžiai, aštuntame – ąžuolai ir kryžiai, vienuoliktame – obelis ir kryžiai, keturioliktame – šalia miško ąžuolas ir kryžiai ir dvidešimt antrame – pušis ir kryžiai)¹³⁸. 1775 m. Stakliškių seniūnijos dvaro aprašyme užfiksuotas išmūrytas kryžius, arba stulpas, su koplytėle, stovėjęs miesto

129 *Lietuvos Metrika* 2000. 51: 129.

130 Kvizikevičius; Vaitkevičius 2004: 115.

131 Šis riboženklis 1967 m. rekonstruotas pagal architektės D. Čepienės projektą.

132 Biržys 1931. 1: 478; Miškinis 2005: 121.

133 *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai* 2007: 492.

134 *Lietuvos Metrika* 2008. 14: 248.

135 Stravinskas 1996: 256.

136 Wisner 2000: 95–99.

137 Sukastas žemės kauburys (kaupas) lauko ribai, ežiai, sienai pažymėti, ežiaženklis (*Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, www.lkz.lt).

138 1700 m. Giriotiškių kaimo inventorių ir ribų aprašymas. BCz. B. 1775 IV. L. 2493.

gale, įvažiuojant nuo vieškelio, einančio iš Leliūnų, kairėje gatvės pusėje nuo dvaro¹³⁹.

Nuo XVI a. aptinkami paminėjimai, kad tuo metu Lietuvoje jau statomi ir sodybų kryžiai. 1562 m. kovo 10 d. Kauno suolininkas Motiejus Eitvilaitis, pranešdamas apie parduotą sklypą, smulkiai nusakė jo padėtį. Jis buvo prie Nemuno, palei Prisevimovo namą, ir pagal kryžių, stovintį priešais Jadvygos Klikienės (Klikowei) namą¹⁴⁰. Tokie paminėjimai randami ir vėlesniuose XVII–XVIII a. dokumentuose. Pavyzdžiui, 1694 m. miestietis Jokūbas Bičius, apibūdindamas savo žemės sklypus Žagarėje, kaip vieną iš orientyrų mini pono Jodzevičiaus kryžių¹⁴¹. 1796 m. Kvėdarnos seniūnijos inventoriuje minima Andriejaus Stankaus sodyba su kryžiumi¹⁴².

Mauricijus Griškevičius (1801–1864) rašo, kad jėzuitų iniciatyva Joniškyje¹⁴³, tikriausiai gatvių galuose, buvo pastatytos koplytėlės (Šiaulių g. – Šv. Onos, Uprės g. – Šv. Martinijono, Dvaro g. – Šv. Stanislovo, Livonijos g. – Šv. Morkaus, Žagarės g. – Šv. Jono Krikštytojo), kurios buvo lankomos su procesija per Šv. Morkaus dieną, Kryžiaus maldavimų dienomis ir, tikėtina, funkcionavo kaip miesto riboženkliai¹⁴⁴.

Net ir iš tokių fragmentiškų paminėjimų dokumentuose galime daryti išvadą, kad XVI–XVIII a. religiniai mažosios architektūros paminklai buvo svarbūs vietos topografijai nusakant objekto padėtį, naudoti kaip žemės ribų ženklai. Tačiau reikia pabrėžti, kad riba tarp kryžių-riboženklių miesteliuose ir pakelės kryžių yra labai trapi. „Grynaisiais“ kryžiais-riboženkliais galime įvardyti tik religinius paminklus, statomus laukuose riboms žymėti. Iš esmės aptartuosius Onušio, Eišiškių, Merkinės ar Joniškio kryžius galima traktuoti ne vien kaip riboženklus, bet ir kaip pakelės kryžius.

Atminimo kryžiai

Atminimo arba memorialiniai kryžiai, kaip ir dauguma kitokios paskirties kryžių, paplito dar vėlyvaisiais viduramžiais. Pavyzdžiui, Anglijoje karalius Eduardas I pastatydino dvylika vadinamųjų Eleonoros kryžių savo 1290 m. mirusios žmonos atminimui (trys iš jų išlikę)¹⁴⁵.

Lietuvoje atminimo kryžiai buvo statomi įvairioms progoms ar įvykiams paminėti. Jie statyti religinėmis intencijomis – krikščionybės jubiliejinių metų, liaudies misijų

¹³⁹Ragauskienė 2010: 11. Dabar Stakliškėse netoli bažnyčios stovintis mažosios architektūros paminklas panašus į aukštą koplytėlę. Ji rekonstruota 1856 ir 1928 m. Koplytėlėje stovinti Jėzaus, nešančio kryžių, skulptūra datuotina XX a. pr. (Jankevičienė; Kuodienė 2004: 84; *Kaišiadorių vyskupija ir jos sakralinis paveldas* 2006: 294, 297).

¹⁴⁰„tenze placz nad Niemnem lieżący podlie domku Prisewimowego a wedlie krziza przeciwi domku Klikowei Jadwigi“. *Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga, 1561–1564* 2013: 190.

¹⁴¹*Žagarės dvaro teismo knygos (1670–1751)* 2003: 264.

¹⁴²1796 m. Kvėdarnos seniūnijos inventoriūs. *LVI A*. F. 443. Ap. 2. B. 106. L. 23.

¹⁴³Stabili jėzuitų misija Joniškyje veikė nuo 1754 m. iki vienuolijos panaikinimo 1773 m. (Jovaiša 2011: 243–244).

¹⁴⁴Ten pat: 250.

¹⁴⁵Seymour 1898: 280–282.

ir pan., o taip pat ir pasaulietiniams įvykiams paminėti. Tai galėjo būti nelaimingo atsitikimo, žūties vietos, mūšių, įvairių negandų (maro, bado) metams pažymėti.

Vilniaus vyskupo Pauliaus Alšėniškio (1536–1555) rūpesčiu spėjamoje pranciškonų žūties ir palaidojimo vietoje 1543 m. buvo funduota ir pastatyta Šv. Kryžiaus koplyčia Vilniuje. „Vyskupo maldingumo sąlygota fundacija realizavosi konkrečioje vietoje ir konkrečiu laiku. Jo dėmesį patraukusi už vyskupo rūmų esančiame sode stovinti kolona su Nukryžiuotojo atvaizdu. Ši kolona buvusi pastatyta atminti tikėjimo platintojams pranciškonams, kurie „maždaug prieš šimtą metų“ dėl Kristaus vardo buvę žiauriai nužudyti. Vyskupas praneša, kad kankiniai palaidoti toje pačioje vietoje, kur stovi kolona, ir kad jų dėka įvyksta įvairių ženklų ir stebuklų.“¹⁴⁶

Nuo XVII a. LDK buvo plačiai vykdomos vadinamosios liaudies misijos. Jų metu būdavo organizuojamos procesijos prie kryžių. Paprastai iškilminga procesija vykdavo misijų sekmadienį: „būdavo einama už miesto ar miestelio prie specialiai pastatyto kryžiaus“¹⁴⁷. Pavyzdžiui, 1762 m. penkias savaites Biržuose vyko misijos, kurias vedė devyni dominikonų ir keturi pranciškonų ordino kunigai misionieriai. Paskutinį sekmadienį, spalio 17 d., „po pamaldų įvyko iškilminga procesija prie tam skirtoje vietoje už miesto pastatyto kryžiaus su drožėjo darbo Išganytojo figūra“. „Pirma ėjo liaudies minios, pirmiausia silpnoji lytis, o po to vyrai su vėliavomis, už jų – kunigai, tada ponai ir ponios, taip pat nuskurdusios bajoraitės, o užbaigę šią tvarką pareigūnai (dignitoriai), žemės ir pilies tarnautojai, riteriai ir bajorai su kun. dominikonais.“¹⁴⁸ Tais pačiais metais gruodžio 5 d. Zietelos (Slanimo dekanatas) parapinėje bažnyčioje baigėsi Lietuvos dominikonų provincijos misija. Sekmadienio rytą procesija išėjo į laukus prie misijų kryžiaus¹⁴⁹. Tokias misijas rengdavo ir Lietuvos bernardinai. Išlikę 1763–1764 m. misijų aprašymai Valažine, Bienicoje ir Budslave, kur buvo pastatyti kryžiai¹⁵⁰.

Misijų kryžiai buvo statomi iš įvairių medžiagų. Šias dienas pasiekė tik mūriniai koplytstulpiai, pastatyti jų atminimui. Skapiškyje 1787 m. pastatyta mūrinė koplytėlė pirmosioms misijoms atminti¹⁵¹. Pats kryžius, iki kurio eidavo procesija, būdavo įvairios formos ir skirtingų parametrų. „Pavyzdžiui, Budslave jo aukštis buvo dvylika, o Lentupyje tik trys sieksniai“, tačiau ant kryžiaus visada būdavo užrašas arba pritvirtinta lentelė su įrašu, liudijančiu čia įvykusią misiją¹⁵². Antai Budslave ant kryžiaus lotynų kalba buvo užrašyta *Crux Missionis PP. Bernardinarum expeditae, erecta A° 1763 die 13. Martij.* (Tėvų bernardinų misijos kryžius, pastatytas 1763 m. kovo 13 dieną.)¹⁵³

¹⁴⁶Baronas 2010: 148–149.

¹⁴⁷Griciūtė-Šverebienė 2011: 37.

¹⁴⁸Ten pat: 37, 57.

¹⁴⁹Ten pat: 57.

¹⁵⁰AOBK. B. L–16. L. 23, 33, 70.

¹⁵¹Jankevičienė; Kuodienė 2004: 84.

¹⁵²Griciūtė-Šverebienė 2011: 58.

¹⁵³AOBK. B. L–16. L. 23.

Katalikiškajam pasauliui labai svarbus buvo krikščionybės jubiliejinių metų šventimas. 1776 m., gavę popiežiaus bulę, jubiliejinius metus savo vyskupijose paskelbė Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis ir Žemaičių vyskupas Jonas Domininkas Lopacinskis. Vilniaus vyskupijoje jubiliejiniai metai buvo švenčiami nuo rugsėjo 29 iki gruodžio 29 dienos. Vyskupas Masalskis nurodė, kad, be parapinių bažnyčių, dar galima melstis prie jubilėjaus kryžių, kurie stovi nuo seno arba specialiai šioms išskilmėms nauji pastatyti¹⁵⁴. Apie tais metais Žemaičių vyskupijoje pastatytus kryžius liudija XIX a. publikacijos. 1870 m. Joanas Kotovičius mini, kad jubiliejiniai kryžiai tuo metu buvo labai reti, nes mediniai jau nugriuvę, o išlikę tik statyti iš akmens¹⁵⁵. Po 1776 m. jubiliejinių metų šventimo ryškesnį pėdsaką paliko 1826 m. išskilmės, o po to dėl XIX a. kryždirbystės tradicijų suvaržymų krikščionybės jubiliejui atminti kryžiai statyti tik 1901 metais.

Kryžiais buvo žymimos vietos, kur stovėjo ankstesni bažnyčių pastatai. 1782 m. Birštono, o 1783 m. Adutiškio bažnyčios vizitacijos akte nurodytas kryžius, stovintis senosios parapinės bažnyčios vietoje¹⁵⁶.

Kryžių statymas buvo įprastinis įsimintinų įvykių įamžinimo būdas. Pavyzdžiui, dar ir XVI a. vid. prie Dauguvos buvo išlikę kryžių, pastatytų Vytauto žygių prieš Naugardą ir Maskvą atminimui. „Anot Stepono Batoro sekretoriaus Reinholdo Heidensteino, XVI amžiaus pabaigoje kazokai vietą Dauguvos aukštupyje vadino Vytauto tiltu, sakydami, kad po to, kai per šią vietą persikėlė didžiojo kunigaikščio vedama kariuomenė, niekas šio manevro nesugebėjo pakartoti. Ko gero, šiam persikėlimui atminti ir buvo pastatyti 1557 metų Lietuvos Metrikoje esančiame Dauguvos brastų registre minimi kryžiai.“¹⁵⁷

Šiaurės karo metu (1700–1721) net dvejus metus LDK siautė maras (1709–1711). Ant maro aukų kapelių buvo statomi ne tik mediniai kryžiai, bet mūriniai paminklai – koplytstulpiai, koplytėlės. Maro aukoms atminti 1749–1770 m. apskrita kolona su medine koplytėle ir su Dievo Motinos skulptūra pastatyta Vilniaus Šv. Dvasios dominikonų vienuolyno kluatre¹⁵⁸. Maro aukoms atminti buvo pastatyta dviejų tarpsnių mūrinė koplytėlė Antakalnyje. Ji vadinta šv. Veronikos vardu¹⁵⁹. Tokiomis intencijomis dar viena koplytėlė Vilniuje buvo pastatyta XVIII a. Šnipiškėse šalia Šv. Rapolo (jėzuitų) bažnyčios¹⁶⁰. Joje stovėjo vėliau XIX a. viena garsiausių stebuklais garsėjusi Jėzaus, nešančio kryžių, skulptūra.

¹⁵⁴*Ksiązska Jubileuszowa na dyecezyą Wilenską z rozku Jasnie oswieconego pasterza roku 1776*. Wilno, p. C1.

¹⁵⁵Котовичъ 1870. 21: 887.

¹⁵⁶*Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija 1782 m.* 2001: 503; 1783 m. Adutiškio bažnyčios vizitacijos aktas. *LVI A*. F. 694. Ap. 1. B. 3505. L. 35.

¹⁵⁷Mickūnaitė 2008: 270.

¹⁵⁸Jankevičienė; Kuodienė 2004: 117.

¹⁵⁹Ten pat. Koplytėlė nugriauta 1950 m.

¹⁶⁰*Lietuvos vienuolynai* 1998: 349.

1710 m., maro metu, Pikeliuose išmirė dauguma miestelio gyventojų. XIX a. pr. maro aukoms pagerbti prie Pikelių bažnyčios buvo pastatytas koplytstulpis¹⁶¹. Vietos gyventojų teigimu, koplytėlė Svėdasų kapinėse (Anykščių r.) statyta 1709–1711 m. maro aukoms atminti¹⁶². Koplytstulpis pastatytas tikriausiai keičiant senąjį paminklą nauju, nes manoma, kad pastarasis išlikęs paminklas kapinėse statytas po 1833 m. (tais metais generalgubernatorius išleido įsakymą gaminti 28 × 14 × 6,5 cm plytų. Iš tokio dydžio plytų ir sumūrytas pastarasis paminklas)¹⁶³. Tačiau koplytstulpio architektūrinės formos kartoja XVIII a. mažosios architektūros formas¹⁶⁴.

Sudėtinga LDK valstybės situacija pažymėta XVIII a. Radomo ir Baro konfederacijų kovomis. Baro konfederacijos metu (1768–1772) įvyko keli šimtai mūšių ir susirėmimų, kurių atminimui buvo statomi kryžiai ar mūriniai koplytstulpiai. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje išlikę paminklai konfederacijai atminti Vepriuose, Šetoje, Žeimiuose¹⁶⁵. Vepriuose koplytstulpis pastatytas apie 1772–1798 m. Baro konfederacijai ir į šiaurę nuo miestelio Simono Kosakovskio vedamų konfederatų laimėtiems mūšiams prieš Rusijos kariuomenės dalinius atminti¹⁶⁶. 1768 m. tarp Žeimių miestelio ir dvaro Teodoras Medekša pastatydino koplytėlę žuvusio sūnaus, Baro konfederacijos dalyvio, atminimui¹⁶⁷. Su aptariamais istoriniais įvykiais susijusi šalia Bezdzežo kaimelio (dab. Baltarusija, Bresto sritis), ant kalvelės, stovinti koplytėlė, siejama su 1771 m. rugsėjo 21 d. mūšiu. Šioje vietovėje LDK didžiojo etmono Mykolo Kazimiero Oginskio vadovaujami Baro konfederatų kariuomenės daliniai sumušė Rusijos kariuomenę. Koplytėlė pastatyta toje vietoje, kurioje didysis etmonas esą pradėjo puolimą¹⁶⁸. Itin sudėtingą LDK valstybės situaciją primena ir kolona, stovinti 1,5 km nuo Leonpolio. Ji skirta 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijai atminti. Koloną XVIII a. pab. pastatydino Mstislavlio seniūnas Jonas Nikodemus Lopacinskis¹⁶⁹.

Tikriausiai LDK nuo seno pradėti statyti ir kryžiai žuvusiųjų atminimui. Tokie kryžiai Lietuvoje statomi iki šių dienų. XVII–XVIII a. mediniai kryžiai neišlikę, tačiau keletas mūrinių koplytstulpių liūdnuos šeimos gyvenimo įvykius žymi ir šiandieną. Literatūroje teigiama, kad 1667 m. Tirkšliuose dvarininkė Vazinskienė pastatydino koplytstulpį savo sūnaus, nužudyto švedų karių, atminimui. Jis 1867 m. buvo restauruotas ir įgavo dabartinę išvaizdą¹⁷⁰. Biržuvėnų (Telšių r.) dvaro lauke 1764 m. pastatyta mūrinė koplytėlė dvarininko Gorsko žūties vietai pažymėti¹⁷¹.

¹⁶¹ *Vadovas* 2012: 106.

¹⁶² Svėdasų klebono kun. Ig. Šiaučiūno raštas. 1971 m. *KPCA*. B. Atv–311. L. 1.

¹⁶³ TSRS istorijos ir kultūros paminklo Atv–311 pasas. 1983 m. *KPCA*. B. Atv–311. L. 17v.

¹⁶⁴ Koplytstulpis restauruotas 1974 m. *KPCA*. B. Atv–311. L. 10, 20.

¹⁶⁵ Jankevičienė; Kuodienė 2004: 85.

¹⁶⁶ *Vadovas* 2012: 164.

¹⁶⁷ Jankevičienė; Kuodienė 2004: 82.

¹⁶⁸ *Vadovas* 2012: 217.

¹⁶⁹ Ten pat: 287.

¹⁷⁰ Ten pat: 142.

¹⁷¹ Jankevičienė; Kuodienė 2004: 77.

Išvados

XVI–XVIII a. LDK statytieji kryžiai yra katalikiškajam pasauliui būdingas reiškinys. Galima teigti, kad jau XVI a. visoje Lietuvos teritorijoje sutinkami pakelių kryžiai, kurie buvo svarbūs vietos topografijai, objekto padėčiai nusakyti. XVI a. daugiausia kryžių paminėta kaip žemės valdų riboženkliai. XVI–XVIII a. riba tarp kryžių-riboženklių miesteliuose ir pakelės kryžių yra labai trapi, todėl griežtas šių kryžių funkcijų atskyrimas ir tipologizacija negalimi, išskyrus tada, kai kalbama apie *kapčių* ribų žymėjimą. Plačių XVI a. bažnyčių aprašymų neišlikę (arba dar nerasta), todėl apie tuo metu statytus ar nestatytus parapijų klebonų veiklos sričiai priklausiusius kapinių ar šventorių kryžius galutinių išvadų negalime daryti.

XVII a. I pusėje kryžių plitimas LDK kraštovaizdyje susijęs su potridentinės Bažnyčios mokymu. Tuo laikotarpiu pradėta plačiai statyti šventorių, kapinių, pakelių, atminimo ir kitus kryžius. XVII a. II pusėje kryžius tampa įprastine gyvenamosios vietos ar kelionės dalimi. Šiuo metu jau galima kalbėti apie pamaldumo išganytojiškai Kristaus kančiai įsišaknijimą.

XVI–XVIII a. gana plačiai LDK statyti kapinių, bažnyčių šventorių, pakelės, sodybų, atminimo, maro, misijų kryžiai. Negausūs schematiški kryžių pažymėjimai žemės valdų planuose ir platesni kryžių aprašymai leidžia teigti, kad XVIII a. egzistavo jau įvairių formų religiniai paminklai – stogastulpiai, koplytstulpiai, stulpai su šventųjų atvaizdais, nedidelės koplytėlės medžiuose ir pan., tačiau apie konkretų religinių paminklų tipų paplitimą ir pasiskirstymą duomenų neturime. XVIII a. LDK statomi kryžiai su Nukryžiuotojo skulptūromis ir su prie jų pritvirtintomis koplytėlėmis su kitų šventųjų asmenų figūromis. XVIII a. LDK aprašymai byloja apie išplitusį paprotį koplytėles statyti ant žemės.

1732 m. Aubrey de la Motraye publikuotas žemaitiškų kryžių aprašymas leidžia daryti išvadą apie giliai įsišaknijusį liaudišką pamaldumą. Remiantis XIX a. analogijomis, prancūzo minimas mažas koplytėles ir šventųjų skulptūras galime priskirti religiniai liaudies skulptūrai, apie kurios egzistavimą patikimesnių ir išsamesnių šaltinių neturime.

XVII a. susiformavo ir įsitvirtino dauguma tradicijų, apimančių kryžių statymą, funkcijas ir intencijas. XX a. I pusėje ir net XXI a. pr. etnografų, etnologų, liaudies meno tyrinėtojų užfiksuotų papročių, kryžiaus bei šventųjų asmenų atvaizdų vieta ir prasmė kasdieninėje gyvenamojoje aplinkoje susiformavo XVII a. ir vėlesniu laiku mažai tepakito. Nuo XVII a. I pusės LDK bažnyčiose skulptūras pradėta rengti medžiaginiaisiais drabužiais. XVIII a. I pusėje liaudiškame kultūros sluoksnyje šis paprotys tvirtai įsitvirtinęs. XVIII a. LDK plačiai paplitęs katalikiškajam pasauliui būdingas paprotys puošti kryžius gėlėmis ir kitais augalais.

Santrumpos

AOBK – Bernardinų archyvas Krokuvoje (Archiwum OO. Bernardynów w Krakowie)

Ar. Łm. – Lomžos vyskupijos (Lenkija) kurijos archyvas (Archiwum Diecezjalne w Łomży)

BCz – Čartoryskių muziejaus (Krokuva, Lenkija) biblioteka (Biblioteka Czartoryskich)

KAKA – Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas

KPCA – Kultūros paveldo centro archyvas

LNMA – Lietuvos nacionalinio muziejaus Raštijos skyrius

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

SBA – Simno bažnyčios archyvas

ŠAM – Šiaulių „Aušros“ muziejus

Gauta 2015 01 30

Priimta 2015 02 20

Šaltiniai ir literatūra

1. Baronas, D. *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.* Vilnius: Aidai, 2010.
2. Biržys-Akiras, P. *Lietuvos miestai ir miesteliai*. T. 1. Kaunas: J. Bačiūnas, 1931.
3. *Breslaujos dekanato vizitacija 1782–1783 m. atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu*. Parengė R. Firkovičius. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2008.
4. Buračas, B. *Kryždirbystė Lietuvoje*. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 1998.
5. Buračas, B. *Lietuvos kaimo papročiai*. Vilnius: Mintis, 1993.
6. Burinskaitė, I. *Lietuvos medinės koplytėlės: architektūra ir tradicija (XIX a. II pusė – XXI a. pradžia)*: daktaro disertacija. Kaunas, 2004.
7. Campbell, A. *The authenticity of the Gospel-History Justified: And the Truth of the Christian Revelation demonstrated, From the Laws and Constitution of Human Nature. In two volumes. By the late Archibald Campbell, D. D. Regius Professor of Divinity and Ecclesiastical History in the University of St. Andrew's Edinburgh*: Printed by Hamilton, Baltour and Neill. M, DCC, LIX [1759].
8. *Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie*. Wybrał i oprac. Jan Gintel. T. 1, 2. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971.
9. *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et diocesanarum regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali et jure civili regni*. T. 1. Posnaniae: Sumptibus Jaroslai Leitgeber. MDCCCLXXXIII [1883]. [Parengė Z. Chodyński, E. Likowski].
10. *Decretales summorum pontificum pro regno Poloniae et constitutiones synodorum provincialium et diocesanarum regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali et jure civili regni*. T. 2. Posnaniae: Sumptibus et typis Jaroslai Leitgeber. MDCCCLXXXII [1882]. [Parengė Z. Chodyński, E. Likowski].
11. Deksnys, B. Senasis Onuškis, 400 metų vadintas Hanušiškais. *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Istorija*. 2010 03 01: 1–40. Prieiga per internetą: http://www.ilt.lt/pdf/juodupe_onuskis/senasis_onuskis.pdf (žiūrėta 2014 05 29).
12. Gričiūtė-Šverėbienė, L. *XVII–XVIII a. bažnytinės procesijos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.
13. Grinius, J. Lietuvos kryžiai ir koplytėlės. *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*. Roma, 1970. V: 1–182.

14. Grzybowski, A. *Skarb nieoszaczowany oyców franciszkanów Litewskich w roli Chrystusowej zatajony... z pewnych dokumentów konwentu Wileńskiego oyców franciszkanów y z niektórych historyków wydający się, to jest ciała męczenników franciszkanów na potrzebny sukkurs pod ziemią zachowane...*, Wilno: druk. J. K. M. Akad. S. I., 1740.
15. Héfélé, Ch.-J. *Histoires de conciles d'après documents originaux*. T. 7. Paris: Andrien Le Clere et Cie, Libraires Éditeurs, 1872.
16. Jankevičienė, A.; Kuodienė, M. *Lietuvos mūrinės koplytėlės: architektūra ir skulptūra*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2004.
17. Jaroševičius, A. Mūsų kryžiai. *Lietuvių laikraštis*. 1905. 18: 243–244.
18. Jovaiša, L. Joniškio Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios istorija. *Lietuvos sakralinė dailė*. T. 2: Šiaulių vyskupija. D. 1: Joniškio dekanatas. Kn. 1: Balkaičiai–Joniškis. Sud. S. Smilingytė-Žeimienė, D. Vasiūnienė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2011: 211–260.
19. Jovaiša, L. *Katalikiškoji reforma Žemaičių vyskupijoje* [rankraštis]: daktaro disertacija. Vilnius, 2004.
20. Jovaiša, L. Žemaičių vyskupijos parapijų bažnyčių pastatai XVII a. I pusėje. *Menotyra*. 2006. 3: 1–11.
21. Jucewicz, A. L. *Rysy Żmudzi*. Warszawa: Muzeum Domowe, 1839.
22. Jucewicz, A. L. *Wspomnienia Żmudzi*. Wilno: nakład i druk T. Glücksberga, 1842.
23. Jucewicz, A. L. *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów skreślono przed Ludwika z Pokiewia*. Wilno: Rafałowicz, 1846.
24. Jurkuvienė, T. Liškiava: Paminklas su šv. Agotos skulptūra. *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. 1: Vilkaviškio vyskupija. Kn. 3: Lazdijų dekanatas. Sud. S. Smilingytė-Žeimienė. Vilnius: Gervėlė, 1998: 270–275.
25. Jurkuvienė, T. Suvalkijos kryžiai. *Menotyra*. 2004. 3: 56–64.
26. Jurkuvienė, T. Suvalkijos kryždirbystės bruožai XX amžiuje. *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai*. Sud. S. Smilingytė-Žeimienė. Vilnius, 2005: 258–272.
27. Juzumas, V. *Žemaičių vyskupijos aprašymas*. Parengė M. Paknys. Varniai: Žemaičių vyskupijos muziejus, 2013.
28. *Kaišiadorių vyskupija ir jos sakralinis paveldas*. Sud. S. Poligienė. Vilnius: Savastis, 2006.
29. *Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga, 1561–1564*. Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius: LII, 2013.
30. *Kamenné kříže Čech a Moravy: sborník Společnosti pro výzkum kamenných křížů*: [katalog dodatků – 300 nových křížů]. Ed. J. Vít. Aš: Muzeum Aš, 2007.
31. *Kamenné kříže Čech a Moravy*. Ed. V. Urfus. Praha: Argo, 2001.
32. Kramer, E. *Kreuzweg und Kalvarienberg: historische und baugeschichtliche Untersuchung*. Kehl-Strassburg: Heitz, 1957.
33. *Ksiąszka Jubileuszowa na dyecezyą Wileńską z rozkazu Jasnie oświeconego pasterza roku 1776*. Wilno, 1776.
34. Kvizikevičius, L.; Vaitkevičius, V. Merkinės miestas XV–XVIII amžiuje. *Merkinės istorijos bruožai*. Sud. A. Černiauskas, H. Gudavičius, V. Vaitkevičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2004.
35. *Lietuva žemėlapiuose*. Sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatnickienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2002.
36. *Lietuva žemėlapiuose*. Sud. A. Bieliūnienė, B. Kulnytė, R. Subatnickienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2011.
37. *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*. T. 5: Merkinė. Sud. A. Baliulis. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2007.
38. *Lietuvos Metrika*. Kn. 12: Užrašymų knyga (1522–1529). Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius: Žara, 2001.
39. *Lietuvos Metrika*. Kn. 14: Užrašymų knyga (1524–1529). Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2008.
40. *Lietuvos Metrika*. Kn. 25: Užrašymų knyga (1387–1546). Parengė D. Antanavičius, A. Baliulis. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
41. *Lietuvos Metrika*. Kn. 51: Užrašymų knyga (1566–1574). Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. Vilnius: Žara, 2000.
42. *Lietuvos Metrika*. Kn. 227: 8-oji teismų knyga (1533–1535). Parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, N. Šlimienė. Vilnius: Vilniaus universiteto spaustuvė, 1999.

43. Lietuvos vienuolynai: vadovas. Sud. R. Janonienė, D. Klajumienė. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998.
44. *Lites ac Res Gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*. T. 2. Posnaniae: Sumptibus Bibliothecae Kornicensis, 1892.
45. Mickūnaitė, G. *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2008.
46. Middleton, C. *The Miscellaneous works of the Reverend and Learned Conyers Middleton, D. D. Principal Librarian of the University of Cambrige. Containing all this prittings, except the Life of Cicero. Many of which were never before Publisher*. Vol. III. London. MDCCCLII [1752].
47. Miškinis, A. *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*. Kn. I. Vilnius: Savastis, 2002.
48. Miškinis, A. *Rytų Lietuvos miestai ir miesteliai*. Kn. II. Vilnius: Savastis, 2005.
49. Motraye, A. *The Voyages and Travels of A. de la Motraye, Vol. III, in several provinces and places of the kingdoms and dukedoms of Prussia, Russia, Poland, & c. ... With remarks geographical, topographical, historical and political on the provinces and other countries through which the author traveled ... Drawn, not only from his own observations, but also from the memoirs that have been communicated to him by persons of honor and credit, and the whole embellished with plans and cuts, curiously engraved on copper-plates. Translated from the French*. London, <...>, 1732.
50. *Cœuvres de Saint François De Sales*. T. VIII: Sermons. Vol. II. 1897. Prieiga per internetą: http://donboscosanto.eu/francesco_di_sales/Lexicon/Fontes/08-Oeuvres%20de%20Saint%20Francois%20de%20Sales-Tome%20VIII-Vol.2-Sermons.html#_Toc386543291 (žiūrėta 2015 01 17).
51. Pietkiewicz, M. *La Lithuanie et sa dernière insurrection*, Bruxelles: H. Dumont, 1832.
52. Ragauskienė, R. Istoriniai Stakliškių šaltiniai. *Lietuvos lokaliniai tyrimai. Istorija*. 2010 06 14: 1–21. Prieiga per internetą: http://www.ilt.lt/pdf/jieznas_stakliskes/Stakliskes_saltiniai.pdf (žiūrėta 2014 05 29).
53. Römer, A. Ubiory włościan i krzyże na Żmudzi. *Tygodnik Illustrowany*. 1860. 40: 364–365.
54. Schulz, J. Ch. *Voyage en Pologne et en Allemagne, fait en 1793, par un Livonien: où l'on trouve des détails très-étendus sur la révolution de Pologne, en 1791 et en 1794, ainsi que la description de Varsovie, Dresde, Nuremberg, Vienne, Munich, etc.* A Bruxelles chez Weissenbruch, 1807. [T. 1].
55. Seymour, W. W. *The Cross in Tradition, History and Art*. New York, London: G. P. Putnam's sons, 1898.
56. Sirokomlė, V. *Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą*. Vilnius: Mintis, 1989.
57. *Synodus Archidiecesana Pragensis. Habita ab Illustrissimo & Reverendissimo Domino Domino Sbigneo Berka, Dei [et] Apostol. Sedis Gratia Archi-Episcopo Pragensi, Principe Legato Nato, &c. Anno à Christi Nativitate M. D. C. V. In Festo S. Wenceslai Principis Martyris, Ac Patroni*. Pragæ, Typis Nigrinis Ani. Anno M. D. C. V. [1605].
58. *Synodus dioecessana Ab Eminentissimo, et Reverendissimo D. D. Jacobo Tituli S. Marie in Via S. R. E. Presbytero Cardinali Boncampagno Bononiae Archiepiscopo, et Sacri Romani Imperini principe celebrata in metropolitana Bononiensi Diebus decima septima, decima octava, et decima nona junii*. Anno Domini M. DC. IIC [1698]. Bononiae ex typographia archiepiscopali, MDCIC [1699]. Ex Typographia Archiepiscopali.
59. *Synodus reatina Ab Illmo ac Revm Domino Bernardino Gvinisio Episcopo Reatino celebrata anno MDCCXVI*. Apud Angelum Mancinum Typographum Episcopalem Superiorum Permissu. MDCCXVII [1717].
60. *Synodus Diocesana Varmiensis auctoritate celsissimi et reverendissimi Principis D. D. Christophori Joannis, comitis in Słupow, Szembek, Dei & Apostolicae sedis Gratiâ Episcopi Varmiensis & Sambiensis, Sacri Romani Imperij Principis, Terrarum Prussiae praesidis cum consilio Reverendissimi capituli, Cathedralis in Archipresbyterali Ecclesia Heilsbergensi celebrata, <...> Anno Domini MDCCXXVI [1726] die 14. & sequen: Mensis Julij, s. l., s. a.*
61. Stravinskas, A. Krikščioniškoji lietuviškų kryžių simbolika. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos darbai*. 1996. 16: 255–264.
62. Surdokaitė, G. XIX a. Užnemunės kryžiai: tarp tradicijos ir valdžios diktato. *Užnemunė: visuomenė ir dvasinio gyvenimo procesai*. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2005: 238–257.
63. Surdokaitė, G. Caro valdžios nurodymai dėl kryžių statymo XIX a. pabaigoje. *Menotyra*. 2012. 1: 37–46.
64. Surdokaitė, G. Rengiamųjų skulptūrų tradicija Lietuvoje. *Kultūros paminklai*. T. 14. Vilnius: Savastis, 2009: 137–151.
65. *Šventasis Raštas: Senasis ir Naujasis Testamentas*: vertimas iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų. 3-iasis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Katalikų pasaulio leidiniai, 2009.

66. *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce, 1500–1600*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
67. Trimonienė, R. R. Kryžių kalnai Žemaitijoje XVI–XIX a.: liaudies christianizacijos problema. *Menotyra*. 2010. 1: 37–50.
68. *Ukmergės dekanato aprašymas 1784 m.* Parengė S. Jeglevičius. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2013.
69. *Ukmergės dekanato vizitacija 1784 m. atlikta Vilniaus vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio parėdymu.* Parengė S. Jeglevičius. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2009.
70. Urbonienė, S. Šventųjų atvaizdai kasdienybėje: vieta, prasmė ir funkcijų transformacijos. *Lietuvos etnologija*. 2006. 5(14): 155–170.
71. *Vadovas po Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę*. Sud. A. Palušytė, I. Vaišvilaitė. Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2012.
72. Vaitkevičius, V. *Senosios Lietuvos šventvietės: Žemaitija*. Vilnius: Diemedis, 1998.
73. [Vaižgantas]. Daugiaus aistetikos nuo „dievdirbiu“! *Dirva-Žinyas*. 1903, sausis: 78–81.
74. *Vyskupo Antano Baranauko anketa dvasininkams (1898 m.)*. Parengė A. Katilius. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012.
75. *Vyskupo Ignoto Jokūbo Masalskio Kauno dekanato vizitacija. 1782 m.* Parengė V. Jogėla. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2001.
76. Wisner, H. *Jonušas Radvila (1612–1655): Kėdainių šeėlyje*. Vilnius: Vaga, 2000.
77. Woldvogel, Ch. *Sacer Christianorum Character Sive De Venerabili Signo Crucis* = Vom Zeichen des H. Creutzes: Schediasma Juridicum. Jena, Apud. Ioh. Rudolph. Crökerum, 1733.
78. Wojtyska, H. D. Męka Chrystusa w religijności polskiej XVI–XVIII w. *Męka Chrystusa wczoraj i dziś*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski 1981: 61–72.
79. Zavitovskis, P. Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino. Svarstomoji kalba dėl būtinybės sutrumpinti Žemaitijos mylias. Vertė D. Antanavičius, S. Narbutas. *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino*. Sud. ir parengė Ž. Nedzinskaitė, D. Antanavičius. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014: 159–175.
80. *Žagarės dvaro teismo knygos (1670–1751)*. Parengė V. Raudeliūnas, A. Baliulis, R. Firkovičius. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2003.
81. *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.)*. Parengė L. Jovaiša. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011.
82. *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai*. Parengė M. Paknys. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2011.
83. Котовичъ, І. Объ обычаѣ ставить кресты при дорогахъ, площадяхъ, наполяхъ и др. открытыхъ мѣстахъ сѣверно-западнаго края Россіи. *Литовскія епархіальныя ведомости*. 1870. 21: 877–891.

Gabija Surdokaitė-Vitienė

The 16th–18th century religious monuments in the Grand Duchy of Lithuania: documentary evidence, functions and spread

Summary

The phenomenon of building crosses in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th–18th centuries was characteristic of the entire Catholic world. One can assert that already in the 16th century, crosses were built at waysides and homesteads in the entire territory of Lithuania. They were important landmarks of local topography and were used to mark the land boundaries.

In the 16th century, the majority of crosses were mentioned as the landmarks of domains. In the 16th–17th centuries, the boundary between crosses as landmarks in towns and crosses at waysides was very delicate. Therefore, strict differentiation of functions and typology of crosses

is not possible, except where crosses were build on piles of ground as landmarks in fields. Detailed descriptions of churches of the 16th century have not survived (or have not been found yet). Therefore, final conclusions cannot be drawn about erection or not erection of crosses in the cemeteries and churchyards which belong exclusively to the activity field of the parson of the parish church.

In the first half of the 17th century, the spread of crosses in the landscape of the Grand Duchy of Lithuania was related with the teaching of the Post-Trent Church. In that period, crosses began to be erected in large numbers at churchyards, cemeteries, homesteads, waysides as tokens of memory and on other occasions. In the second half of the 17th century, a cross became a customary attribute in a place of residence or on a trip. Today, we can already speak about the piety to the redemptive suffering of Christ that was established in the religious consciousness of all believers (Catholics).

Like in the entire Catholic world, in the Grand Duchy of Lithuania crosses at cemeteries, homesteads, and waysides as well as commemorative, plague, and mission crosses began to be erected in the 16th–18th centuries.

Sparse schematic markings of crosses on the maps of land domains and more extensive descriptions allow us to state that sacral monuments of different forms existed already in the 17th–18th century. Roofed pillar-type crosses (*stogastulpiai*), roofed crosses, shrines on the pillars, columns with statues of saints, and small wayside shrines (*koplytėlės*) in trees, etc. were built, but there are no data about the spread and distribution of concrete types of religious monuments. In the 18th century, crosses with sculptures of the Crucified with attached shrines containing figures of other holy persons were built in the Grand Duchy of Lithuania. According to the 18th century descriptions from the Grand Duchy of Lithuania, there was a widespread custom to build wayside shrines on the ground.

A description of Samogitian crosses published by Aubrey de la Motraye in 1732 allows us to draw a conclusion about a deep-rooted folk piety. According to analogies of the 19th century, small wayside shrines and statues of saints mentioned by this Frenchman could be attributed to the sacral folk sculpture, about the existence of which we do not have any more reliable and comprehensive sources.

The majority of the traditions related to the building, functions, and intentions of crosses formed and took root in the 17th century. The role and meaning of the custom of keeping crosses and images of holy persons in the daily living environment, recorded by ethnographers, ethnologists and researchers of folk art in the first half of the 20th century and even in the early 21st century, formed as early as in the 17th century and hardly changed in later times. From the first half of the 17th century, sculptures in churches of the Grand Duchy of Lithuania started to be dressed with fabric clothes. In the first half of the 18th century, this tradition took deep root in the folk culture. In the 18th century, a tradition characteristic of the catholic world to decorate the crosses with flowers and other plants became widely spread in the Grand Duchy of Lithuania.

KEY WORDS: cross crafting, cemetery crosses, church crosses, churchyard crosses, homestead crosses, wayside crosses, commemorative crosses, plague crosses, mission crosses, landmark, wayside shrine, roofed pillar-type cross, Bar Confederation